

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет історії, політології та міжнародних відносин
кафедра всесвітньої історії**

**Геродот і зародження історіографічної традиції
у Стародавній Греції.**

**Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)**

Виконала:

студентка 6 курсу, 621 групи

Чурдальова Людмила Іванівна

Керівник:

кандидат історичних наук,

доцент **Воротняк І. Д.**

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № _____ від _____ 2022 р.
Зав. кафедрою _____ проф. Сич О.І.*

Чернівці – 2022

Анотація

Магістерська робота присвячена науковій діяльності Геродота, яка вважають родоначальником історії. У першому розділі роботи висвітлюються основні факти життя Геродота, його суспільно-політична діяльність в Галікарнасі, охарактеризовано взаємини з визначними політичними і культурними діячами Афінського полісу, визначені маршрути подорожей в рамках стародавньої ойкумени

У другому розділі розглядаються композиційні і стильові особливості «Історії» Геродота: охарактеризовані джерела інформації історика, з'ясовані принципи відбору та подальшої обробки фактологічного матеріалу.

У третьому розділі висвітлюється питання оцінки «Історії» Геродота античними істориками, біографами, філософами, а також визначено вплив «Історії» на творчість істориків наступних поколінь. З'ясовано, що цілий ряд авторів доволі критично ставився до творчого доробку Геродота, хоча при цьому дехто з них (Ктесій Кнідський) під час написання власних творів зверталися до твору галікарнаського історика.

Ключові слова: логографи, Геродот, історична традиція, наукова критика.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Л. І. Чурдальова

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Біографічні відомості про Геродота	18
РОЗДІЛ 2. Стилiстичні і композиційні особливості	
«Історії» Геродота	43
РОЗДІЛ 3. Творча спадщина Геродота в оцінці античних авторів	67
ВИСНОВКИ	89
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	93

ВСТУП

Актуальність аналізованої проблеми обумовлюється тим, що становлення прозаїчних жанрів грецької літератури залишається малодослідженим, що перш за все стосується ранньої грецької історіографії. Напередодні її появи прагматичне знання про минуле знаходилось в Елладі не вище рівня країн Стародавнього Сходу і до того ж обмежувалось двома-трьома століттями. Фрагментарні свідчення про більш ранні часи зберігались, очевидно лише в міфологічно-епічній традиції.

Найбільш типовою формою побутування знання про минуле окрім храмових та інших хронік – була до того часу, вірогідно усна «новела», нестійка форма, що піддавалася впливам інших фольклорних жанрів, яку, до того ж, навряд чи можна вважати виключно грецьким надбанням.

В наукових колах неодноразово висловлювалась точка зору, згідно якої греки – взагалі не володіли чітко вираженим почуттям історизму [54, с. 73]. Тим більш викликає інтерес поява феномену Геродотової «Історії», унікальний статус в сучасній їй еллінській культурі не був належним чином оцінений і досліджений. Відомі факти історії грецької словесності і духовної культури Еллади не пояснюють ні феномену історії і відповідного йому літературного жанру і грецької словесності і духовної культури Еллади не пояснюють ні появи феномену історії і відповідного йому літературного жанру, ні перетворення його в *genus maxime oratorium*¹. З'ясування особливих обставин, що сприяли становленню історіографічного жанру в Греції є найбільш зручним шляхом виявлення зв'язків твору Геродота – носія специфічного комплексу архаїчних світоглядних і естетичних складових – з історичним, світоглядним і літературним контекстом епохи і показником того, як цей контекст визначав характер і завдання, які ставив перед собою «батько» історії [38, с. 3].

¹ вищий рід ораторського мистецтва

Геродот став «знаковою постаттю» не волею випадку, а цілком закономірно. Його твір, не схожий на все інше, був створений в рамках настільки багатой на літературні і наукові «шедеври» еллінської цивілізації. «Історія» і до сьогодні привертає увагу дослідників унікальним поєднанням таких різноманітних рис, як глибокий інтерес до подій минулого і сьогодення, невтомне прагнення віднайти істину, широке охоплення матеріалу, яскравий і захопливий стиль викладу, підкреслена толерантність до всього «чужого», несхожого, – одним словом, відкритість світу. Ці риси дослідження і викладу матеріалу залишаються актуальними і в нашу епоху, в усіх сенсах далеку від Античності.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 490 (480) – 425 рр. до н.е., тобто часом життя, політичної та літературної діяльності Геродота.

Об'єктом дослідження є давньогрецька літературна традиція V ст. до н.е.

Предметом дослідження є суспільно-політична і літературна діяльність Геродота.

Історіографія проблеми. Починаючи з епохи Відродження в Італії, а потім і в інших європейських країнах відроджується інтерес до культурної спадщини Еллади. Не став винятком і «Батько історії». З Візантії, що гинула під ударами турків, були привезені рукописи. У XV ст. грецький текст «Історії» Геродота був виданий відомим венеціанським друкарем Альдом Мануцієм. Незабаром з'явився і латинський переклад, виконаний гуманістом Лоренцо Валлою.

Згодом почали здійснюватись переклад Геродота і на нові європейські мови. Твір «батька історії» перекладали багаторазово, а це означає, що він користувався попитом. Протягом століть Геродота читали дуже активно; ним насолоджувалися, захоплювалися, цінуючи його розповіді насамперед цікавість, соковитість деталей, літературний блиск... Іншими словами, до нього підходили скоріше як до пам'ятника художньої прози, ніж до наукового трактату. Питання про достовірність свідчень, які наводив

галікарнасець тривалий час просто не ставилося. До кінця XVIII ст. взагалі було прийнято відноситись до античних історичних джерелам з повною довірою: якщо у грецького чи римського автора сказано те і те – отже, так воно й було [91, с. 388].

На рубежі XVIII-XIX ст. в історичній науці з'явився критичний метод. Для свого часу це було, безперечно, дуже великим досягненням. Основоположники нового підходу (Б. Нібур, Х. Вольф та ін.) засумнівалися у достовірності багато чого з того, що писали історики античного світу, почали піддавати передані ними дані допитливому аналізу, виявляли розбіжності між різними письменниками у викладі одних і тих же фактів.

Доля античної цивілізації набувала багато в чому інших контурів. Зрозуміло, тут не обходилося і без крайнощів. Іноді здорова, поміркована критика джерел переростала в гіперкритику, коли сумнівалися у достовірності чи не всього написаного представниками античної історіографії. Ранній етап історії Стародавнього Риму – події кількох століть – оголошувався повністю вигаданим.

Не залишили поза увагою і Геродота. Під впливом вищеописаних тенденцій у науці Нового часу, коли праця галікарнаського історика стала предметом всебічного дослідження, до нього склалося неоднозначне ставлення. З того часу з'явилися сотні, а потім тисячі присвячених йому робіт, в яких висловлювалися різні оцінки, і дуже часто ці оцінки були негативними. Часом, наслідуючи Ктесія і Плутарха, історики викривали Геродота у грубих помилках. Відродився його образ як «батька брехні».

Наприкінці XIX ст. у європейській науці настав перелом у ставленні до Геродота і достовірності його твору. Найбільш характерним прикладом може бути робота французького історика А. Оветта. Вигравши конкурс, оголошений Французькою Академією написів та витончених мистецтв, написання есе на тему про греко-перські війни, він опублікував працю «Геродот – історик медійських війн». А. Оветт зібрав та проаналізував історичний та археологічний матеріал, накопичений від часу Нібура. Він

висловив повне виправдання старанності та проникливості Геродота. У своїй праці Оветт віддав належне енергії, проникливості та добрій волі Геродота, відновивши довіру до його твору [33, с. 497]. Дж. Майрс у своїй праці «Геродот батько історії» підкреслював, що після прискіпливої та часто несправедливої критики ХІХ ст. геродотівський опис Єгипту отримав високу оцінку фахівців [33, с. 497].

Порівняльно-літературознавчі дослідження на початку ХХ ст. сприяли оцінці Геродота як письменника-новеліста на кшталт Боккаччо, майстра художнього оповідання. Ідею цю посилено розвивав Е. Говальд у своїй праці «Іонійська історіографія». Вона була піддана різкій критиці М. Поленцем, який у своєму дослідженні «Геродот, перший історик Заходу» підкреслив, що Геродот передусім історик греко-перських війн [33, с. 497].

Ретельне дослідження джерел та критичної літератури про Геродота здійснив на початку ХХ ст. Ф. Якобі. Він відкинув попередні реконструкції структури твору Геродота і вважав, що I-IV книги були складені раніше за V-IX книг. На думку Якобі, Геродот почав писати свою працю, цікавлячись насамперед етнографією. Його регіональні логоси, на думку Якобі, були складені окремо і служили основою для лекцій, які Геродот читав у тих місцях, куди він прибував як мандрівник та збирав матеріал про грецькі поліси та східні держави. Потім ці логоси були інкорпоровані у його твір. Якобі не був переконаний у тому, що Геродот повернувся з Фурій до Афін. Книга його не була закінчена до початку Пелопоннеської війни.

Оригінальною та характерною особливістю геродотівського історіописання Якобі вважав комбінацію описів подорожі, що супроводжувалися географічними та етнографічними відомостями, з викладом своєї думки про греко-перські війни і їх причини. У першій половині ХХ ст. вчені досліджували вплив на Геродота епічної техніки, а також атичної трагедії та риторики, на що вказував Якобі [98, с. 119].

Аналіз тексту та джерел «Історії», здійснений Ф. Якобі у його фундаментальному дослідженні «Геродот», підбив підсумок критичного

ставлення до «батька історії». Якobi дав критичну оцінку всім теоріям, висунутим у науці пояснення походження і значення праці Геродота.

Серйозним нападкам піддавався Геродот як військовий історик, але його недосвідченість у військовій справі була перебільшена критиками. Зрозуміло, він не може жодною мірою зрівнятися з Фукидідом, який був військовим за професією, але не можна стверджувати, що він не знав ні тактики, ні стратегії. Роботи Г. Гранді, Дж Кромайєра та інших дослідників, які зуміли врахувати суто технічні труднощі, що стояли перед Геродотом як військовим істориком, а також недосконалість джерел, якими він користувався, відновили до нього довіру і щодо цього [33, с. 498].

Перший фаховий англійський переклад всього твору Геродота був виданий Ісааком Літлбюрі у 1709 р. Загальноприйнятий англійський переклад «Історії» Геродота було видано 1858-1860 рр. Георг Роулінсоном. Видання супроводжувалось вступом та коментарем зі спеціальним відсиланням до поточних розкопок у Вавилонії та Ассирії та дешифрування клинописних документів, виконаних братом Роулінсона сером Генрі [82, с. 194]. Пізніше з'явилися англійські переклади Г. Маколея (1890), А. Годлея (1921-1924) та Дж. Пауела (1949 р.). Інтерес до дослідження географії Геродота відродився починаючи з 1800 р. [82, с. 195].

У Німеччині під впливом вивчення усної народної творчості та аналітичного розгляду Вольфом гомерівських поем Б. Нібур вважав, що у стародавній Греції, як і в ранній Італії, укладачі хронік зі своєї волі збирали та комбінували різні легенди та анекдоти. Тому він скептично ставився до давньої історичної традиції, зокрема навіть до традиції про греко-перські війни, і тому не ставив Геродота вище за його іонійських попередників. Тим не менш, Нібур першим спробував виділити Геродота з усієї попередньої літературної традиції, охарактеризувати його джерела, відзначивши їхню відмінність і фольклорне походження. Він також зазначив, що Геродот зумів зрозуміти роль Афін, яку вони відіграли у боротьбі проти персів. Щоправда, Нібур, безперечно, помилявся, надто віддаляючи час перських війн від

Геродота. Геродот писав про ці війни раніше, ніж з'явилася поема Херіла «Перси». Активний творчий період цього епічного поета припадав на 420-400 рр. і тому Геродот не міг з неї запозичити цей матеріал, як вважав Нібур. Водночас важливо зазначити, що він абсолютно правильно вказав на зв'язок історичної розповіді Геродота з усною традицією і підкреслив труднощі відокремлення істини від вигадки, працюючи з такого роду джерелом [82, с. 195].

Підсумки критики праці Геродота на Заході підводить Дж. Майрс: «Два покоління тому вчені стверджували, виходячи з упущень і помилок Геродота, що в основі його інформації лежать плітки та чутки, а також твори інших мандрівників. Його традиційне мовчання про джерела, звідки він черпав інформацію, пояснювалось як навмисний плагіат. Було зроблено висновок на підставі тих самих помилок, що він не відвідав тих місць, які він описував, і не бачив тих об'єктів, про які він згадував. Це було, можливо, неминучою стадією критичного вивчення, яка залежала від позиції окремих учених. Після цього розпочалося більш ретельне вивчення самого тексту твору Геродота, причин його виникнення, особистості автора; як її можна уявити на підставі його праці. Підсумком було повне відновлення доброго імені Геродота як правдивого та сумлінного автора та дослідника, визнання тих труднощів, які перед ним стояли. Було прийнято методологічно вірний принцип розрізнення матеріалів джерел Геродота залежно від їхньої якості – поганих і добрих, упереджених і неупереджених, досліджено манеру використання їх автором з метою з'ясування особливостей дослідницького методу Геродота. Інформація, представлена ним, розглядається тепер як така, яку мисляча і спостережлива людина його епохи і виховання на підставі власних спостережень і за отриманими відомостями з інших джерел вважати правдивою. Організація всього цього матеріалу, виклад та інтерпретація подій великого значення була його власною [33, с. 498].

Безумовно, важливою віхою у дослідженні Геродота у вітчизняному антикознавстві була поява класичного перекладу його «Історії», виконаного

Ф. Г. Міщенком, та його фундаментальних статей, у яких він цілком обґрунтовано розкритикував «надмірно суворий суд над Геродотом». Він раніше, ніж французький історик Оветт показав неспроможність гіперкритичних конструкцій, спрямованих проти «батька» історії. Дуже цінні міркування висловив харківський дослідник В. П. Бузескул, характеризуючи творчість Геродота [34, с. 107]. Він відзначив також ту грань, яка відокремлює Геродота від логографів, та на відміну від Ф. Якобі підкреслив єдиний спільний план і ті керівні ідеї, які становлять суть його філософії історії. У його світогляді В. П. Бузескул бачив поєднання ідей божественної відплати та провіденціалізму з прикладами раціонального мислення. Щодо політичних симпатій Геродота, то вони, на думку автора, «цілком на боці афінян та їх демократії». Ця позиція Геродота, як і його переконання у цьому, що саме афіняни були справжніми рятівниками Еллади у греко-перських війнах, як вважав В. П. Бузескул були цілком щирими, а не висловленими на замовлення Афіні. На користь цього говорить і відкрите зізнання Геродотом, що в його час ця думка була ненависною більшості греків, які вважали Афіни винними у розв'язуванні Пелопоннеської війни [34, с. 108].

В. П. Бузескул надавав важливого значення відсутності у Геродота зневаги до варварів та його гуманного до них відношення, підкреслюючи його високий інтерес до культури народів Сходу та племен, які не досягли цивілізації, зокрема, скіфів. Цей культурологічний аспект геродотівського історіописання, набув дуже актуального значення в сучасній науковій інтерпретації творчості Геродота.

В. П. Бузескула не можна вважати надмірним апологетом Геродота. Спеціальний розділ свого аналізу він присвячує розгляду помилок та недоліків «батька» історії [34, с. 126-131]. Але оцінюючи загалом значення праці Геродота, він справедливо підкреслює, що «його твір – свого роду історико-географічна та етнографічна енциклопедія та невичерпна скарбниця відомостей про минулі часи» [34, с. 132].

У радянський період першим серйозним дослідженням про Геродота була монографія С. Я. Лур'є [62]. Інтерес до політичної історії Стародавньої Греції, так само як і до суспільної та філософської думки, безумовно, спонукав С. Я. Лур'є написати книгу про Геродота. Він зобразив його як видатного історичного письменника, першого автора універсальної історії, у світогляді якого відбився наївний матеріалізм та раціоналізм іонійських греків. Лур'є вважав, що головна мета Геродота полягала в прославленні перемоги еллінів у греко-перських війнах, яка сприяла остаточному переходу стародавніх еллінів на античний шлях розвитку з утвердженням класичних форм рабства, з одного боку, та принципів полісного громадянства, з іншого. Тим не менш, Геродот, як правильно зазначив автор, не був панелінським патріотом.

Розділ про Геродота, написаний в академічному виданні «Історії давньогрецької літератури» С. І. Соболевським [80], стосується різних сторін його творчості як історика та письменника. Характеризуючи композицію «Історії» Геродота, С. І. Соболевський дотримувався думки Ф.Якобі, згідно з якою Геродот спочатку писав «логоси», які він згодом об'єднав у єдине ціле. Він також вважав, що свій твір Геродот доопрацьовував протягом усього свого життя та остаточний вигляд його «Історія», який у ньому дійшла до нас, набула до кінця його життя, можливо, як припускають дослідники, так і залишившись незавершеною.

Працю Геродота С. І. Соболевський розглядав і як історію, і як літературний твір. Водночас «батька» історії він вважав великим майстром, який створив своєрідну мову і стиль свого твору, включивши в його мови та діалоги, придумані ним самим або виголошені насправді, але опрацьовані істориком. Завдяки цьому Діонісій Галікарнаський високо оцінив його творчість. Важливою перевагою Геродота С. І. Соболевський вважав його психологічні характеристики чи портрети історичних особистостей, на які така багата «Історія» Геродота. Також як Діонісій Галікарнаський,

С. І. Соболевський відзначив цілу низку переваг Геродота перед логографами [80, с. 63].

Дуже цінною та важливою є монографія А. І. Доватура про розповідний та науковий стиль Геродота [45]. Він досліджував дві проблеми: про витoki наукового стилю Геродота та про взаємини між ним та фольклорним стилем у межах його «Історії». Для вирішення першої проблеми автор вперше широко використовував епіграфічні тексти. Крім цього, А. І. Доватур спирався також на дані соціальних відносин у VII – VI ст. і враховував відомості про соціальні протиріччя між різними верствами грецького суспільства архаїчного та ранньокласичного періодів. Використання різноманітних епіграфічних джерел дозволило науковцю зробити висновок про взаємозв'язок документальної та історичної прози.

На думку В. Строгоцького [82] твір Геродота є взірцем історіографії вищого рівня, ніж твори логографів, Геродот не тільки зробив перенесення історичного інтересу з далекої міфологічної епохи на більш сучасну. Описавши греко-перські війни і показавши перевагу еллінської цивілізації, для якої була характерна демократична полісна система, над східною цивілізацією, що вирізнялася жорстоким деспотичним режимом зі східною бюрократичною системою, Геродот сприяв зростанню національної самосвідомості греків і водночас формування історії як науки. Щодо недоліків історіописання та історичної критики Геродота, вони були обумовлені тим, що він, будучи представником своєї епохи не міг звільнитися від її слідів. Його принцип бути очевидцем подій і спиратися на думки очевидців не спрацьовував, коли йшлося про подіях та явищах далеких часів та місць. Тим не менш, як зазначає дослідник, зазначені недоліки не дають підстави оскаржити правильність даного йому в давнину титулу – «батько» історії і не заперечують його переваг. Головна серед них – це універсалізм, завдяки якому в центрі уваги Геродота були не тільки греки та перси, а й багато інших народів ойкумени.

Різноманітним аспектам проблем творчості «батька історії» присвячена монографія І. Сурікова [93]. В її розділах розглядаються наступні питання: місце Геродота в еволюції історичної думки, вплив епосу і усної історичної традиції на його твір, образи часу в «Історії» Геродота, проблеми достовірності даних цього автора і його майстерності оповідача, етноцивілізаційна проблематика у Геродота, питання про ступінь завершеності «Історії» автором, географічні уявлення Геродота. У висновках ставиться питання про те, чи належав Геродот до архаїчної чи класичної традиції історіописання, здійснюється спроба аргументованої відповіді.

У своїй статті відома українська дослідниця М. Скржинська [79] детально проаналізувала два міфологічних сюжети стосовно походження скіфів та двох історичних переказів про скіфів царського роду, які Геродот використав в якості джерела інформації про Скіфію для написання своєї «Історії». Авторка наводить аргументи, які не дозволяють погодитись з точкою зору про скіфське походження міфу про зустріч Геракла з змієною богинею та їх трьох синів – прародителів скіфів, агафірсів і гелонів. Дослідниця також піддає критиці гіпотезу стосовно створення даного міфу грецькими жерцями і доводить, що міф про Геракла в Скіфії і новели про Анахарсіса і Скіла були результатом колективної творчості грецьких колоністів, які жили в межах Ольвійського полісу у VI–V ст. до н. е.

В іншій статті [78] М. Скржинська розглядає структуру і завдання «скіфського оповідання» «Історії» Геродота і роль еллінів Північного Причорномор'я в інформації про Скіфію, методи роботи історика, а також наводять аргументи на користь мандрівки Геродота в район Нижнього Побужжя і Подніпров'я. Як переконана дослідниця дана концепція матиме право на існування лише в тому разі, якщо визнати що батько історії поставивши собі за мету вивчити етнографію Скіфії, здійснив з цією метою подорож до Ольвії та її околиць. Там він за чітко визначеним наміченим планом записував факти що його цікавили, за власними спостереженнями, за розпитуванням мешканців Ольвії і з їхньою допомогою – деяких скіфів.

Опрацьовуючи отриманий матеріал для включення до свого твору, Геродот доповнив його деякими даними з творів своїх попередників і на основі вивчення карт.

Дослідженням творчої спадщини Геродота займався одеський історик М. Болтенко, який дав наступну характеристику твору батька історії: «при усій подібності «Історії» Геродота в подробицях до творів логографів, його попередників і частково сучасників, вона являє собою закономірний для епохи найвищого внутрішнього розквіту Греції перехід логографічної літератури до нової, вищої якості. Тільки засвоївши афінські інтереси, до того ж взяті у їх найширшому втіленні, тільки переборовши місцевий патріотизм та зневагу до варварів, міг грек середини V ст. до н. е. створити справжній історичний твір. Афінський період його життя створив з Геродота-логографа дійсного “батька історії”» [31, с. 35].

Дослідниця з Харкова А. Мочаліна [65] у своїй публікації розглядає військовий конфлікт Кіра з Крезом, спираючись на повідомлення Геродота, однак зауважує, що історик написав свою розповідь використовуючи велику кількість джерел, що ґрунтувалися заснованих на різній традиції. Тобто у висвітленні подій автор намагався поєднати грецькі і східні мотиви і бачення певного аспекту історії, доповнюючи його своїми поясненнями та художніми образами. Автор зазначає, що попри намагання Геродота зробити свій логос однотипним, у ньому помітні різні дипломатично-історичні лінії, на основі яких вона здійснила спробу визначити реальні події, що стосувалися двох давньосхідних правителів.

Творчість Геродота привертала увагу і українських діаспорних дослідників. Зокрема О. Домбровський дав наступну характеристику Геродота: «Геродот, як людина та історик знаходився на грані двох різних епох – старшої з міфологічними тенденціями і літописним підходом логографії до фіксації найбільш важливих явищ, подій і фактів та з другої сторони молодшої на початковому етапі творення історіографії в парі з проявами софістичної критики... Це історик з реліквіями мітографії, який

не мав ще зрозуміння для досліджування джерел – документів. Це робили згодом його епігони на полі історіографії. Тому до речі буде наголосити, що в грецькій історіографії маємо не лише батька розповідної історії (Геродот широко розповідає стилем балакуна про «славні подвиги греків і варварів») – Геродота, але також основоположника критичної історії – Тукидида та основоположника прагматичної історії – Полібія, який розглядає історію в кавзальному аспекті, тобто з узглядненням історичних причин і наслідків. Під час коли Геродот являється першим, який ужив термін «історія», то Полібій був першим, який ужив термін «прагматична історія». Так отже Геродот «оповідає» історію, Тукидид застосовує історичну критику, а Полібій прагматизує історію. Такий стан розвитку грецької історіографії» [47, с. 117-118].

Джерельна база дослідження є доволі значною. В першу чергу варто відзначити твір Фукидіда, якого вважають продовжувачем справи Геродота. Разом з тим, Фукидід був і одним з перших критиків свого видатного попередника. У першій книзі своєї «Історії» він зазначав: «незалежно від того, наскільки важкими будуть історичні дослідження, та все-таки недалеко від істини буде той, хто визнає хід подій давнини, приблизно таким, як я його зобразив, і вважаю за краще не вірити поетам, які перебільшують і оспівують вкладені ними події, або історії, які складають логографи (більш витончено, ніж правдиво), історіям, які здебільшого стають неймовірними і за давністю не піддаються перевірці» [28, с. 40].

Щоб краще зрозуміти суть тиради Фукидіда проти «логографів», варто розглянути її контекст і перш за все звернути увагу на фрази, які безпосередньо передують нищівній характеристиці. Ось, що ми зустрічаємо: «Та й інші елліни про багато інших звичаїв, що існують і донині, пам'ять про яких не згладжена часом, також мають неправильні уявлення. Так, наприклад, думають, що лакедемонські царі під час голосування мають не один, а два голоси кожен і що у лакедемоян був пітанакський загін, якого взагалі не існувало. Тому що більшість людей не переобтяжують себе

пошуком істини і схильні засвоювати готові погляди» [28, с. 40]. Процитований фрагмент демонструє, що Фукідід під виглядом абстрактних «логографів» критикує конкретного автора, і цей автор – не хто інший, як Геродот. Адже саме в Геродота мова йшла про два голоси, що належали кожному спартанському царю в раді старійшин [6, с. 275]; згадується в нього і загін з Пітани, поселення в Лаконіці [6, с. 409]. Отже, Фукідід веде полеміку саме з Геродотом; з нього ж безпосередньо випливає, що критика «логографів», що слідувала відразу ж після полемічного випадку проти Геродота, без сумніву, стосувалася саме його.

Традиція негативного ставлення до «батька історії» досягла апогею у відомому трактаті Плутарха «Про злочесність Геродота» [20]. Плутарх Херонейський, знаменитий грецький біограф і мораліст I-II ст. н. е., був доволі помітною постаттю в інтелектуальному житті свого часу. Його вчені методи були, до речі, дуже близькі до методів Геродота. Плутарх – продовжувач «діалогічної» лінії в античному історіописанні. Але суб'єктивно він був гарячим шанувальником Фукідіда, а до Геродота ставився з великою ворожістю. Плутарх звинувачував Геродота у свідомому, зловмисному спотворенні подій. Але, зрозуміло, до цих випадів, як би вони не звучали для сучасників херонейського мораліста, ми нині вже не можемо ставитися серйозно. Його критика явно суб'єктивна і тенденційна. Досить сказати, що для Плутарха особливо неприйнятні саме ті риси творчості Геродота, які нам видаються найціннішими: об'єктивність та неупередженість по відношенню як до греків, так і до «варварів», небажання замовчувати неприємні факти, відсутність моралізаторського пафосу та навмисної патріотичної риторики.

Відомий давньогрецький історик Діонісій Галікарнаський спираючись на стилістичні особливості «Історії» Геродота, поставити його вище за Фукідіда. Характеризуючи стиль історичних творів, історик застосував принцип порівняльного аналізу, співставляючи попарно твори різних авторів.

Він дав порівняльну характеристику творів двох істориків. Відома така характеристика Геродота і Фукидіда у «Листі до Помпея» [11, с. 226].

До творчого доробку геродота звертався учасник Східного походу Олександра Мегасфен, який виклав свої дослідження або спостереження у творі «Індіка». Його робота з'явилася на початку III ст. до н.е. Будучи добре начитаним, він користувався матеріалом своїх попередників – Геродота, Ктесія та Гекатея Абдерського, проте він віддавав перевагу творам Геродота і Гекатея аніж Ктесія. Геродот служив йому головним чином як джерело інформації [35, с. 143].

У «Всесвітній історії» Полібія відсутні елементи новелістичного стилю, що у чистому вигляді представлений Геродотом. Однак не виключає використання Полібієм низки художніх прийомів, характерних до геродотівської манери подачі матеріалу. Мова де про відступи чи екскурси, що також зустрічаються у Полібія. Особливо важливим є його інтерес до географічних описів, які на відміну від Геродота є не тільки тлом, на якому розгортається історія, але є географічне середовище як найважливіший історіографічний фактор [82, с. 188], що дозволяє Полібію пояснювати як звичаї народів, так і їх суспільно-політичний устрій, їхні військові успіхи та невдачі [22, с. 48].

Павсаній, автор «Опису Еллади» «взяв собі за взірець Геродота, з його безхитрисним, але художнім способом викладу, якого свідомо наслідував» [18, с. 13]. Павсаній досить активно посилається на «батька» історії. Для прикладу наведемо наступні слова: «про все це детально і доволі ґрунтовно розповів Геродот, і я не маю на увазі писати про те, що вже було так добре сказано, лише додам, що я сам бачив ці статуї і приніс їм жертви так, як прийнято приносити жертви в Елевсині» [18, с. 174].

Деякі автори, такі як Лукіан, з поваги до Геродота навіть писали твори на іонійському діалекті. Ставлення Лукіана до Геродота чудово ілюструє фрагмент з його твору «Про дім»: «І ось, якщо хочете, я приведу вам свідком мудрого чоловіка, який, не зволікаючи, засвідчить, що, побачене набагато

сильніше ніж почуте. Провіснику! Виклич тепер самого Геродота, Ліксового сина, галікарнасця... Ну от: оскільки з'явився на виклик, зробивши прекрасно, – хай виступить і свідчить. Вислухайте його: він буде говорити з вами, як завжди, плавною, іонічною мовою: «Найсправедливіше зволив слово вимовити цей чоловік, громадяни судді! Цілком покладіться на слова його, що славою більшою наділяють побачене, аніж почуте: бо вуху трапляється частіше брехати, ніж оку» [14, с. 58].

Охарактеризовані вище джерела, засвідчують, що впродовж століть праця Геродота викликала інтерес як з боку істориків так і мислителів, які зверталися до досвіду галікарнасця, причому навіть критикуючи його твір чи манеру письма, для написання своїх праць черпали свідчення саме з «Муз» Геродота.

Метою нашої роботи є визначення зв'язку праці Геродота з загальними тенденціями історико-літературного процесу, що зумовили появу жанру історіографії в давньогрецькій літературі. Виходячи з мети, **завданнями** роботи є:

- проаналізувати свідчення писемних джерел, в яких наявні біографічні факти про Геродота;
- охарактеризувати суспільно-політичну діяльність Геродота в Галікарнасі;
- висвітлити «афінський» період життя Геродота;
- визначити географію подорожей «батька історії»;
- з'ясувати стилістичні та композиційні особливості «Історії»;
- охарактеризувати джерела інформації Геродота;
- визначити принципи відбору та дослідження інформації Геродотом;
- охарактеризувати оцінку «Історії» Геродота античними авторами.

РОЗДІЛ I. БІОГРАФІЧНІ ВІДОМОСТІ ПРО ГЕРОДОТА

Наприкінці VI – поч. V ст. до н.е. в історії Греції відбувалася одна з найбільш яскравих подій – греко-перські війни (500-449 рр. до н.е.). Перемога еллінів у них підготувала сприятливе підґрунтя для якісно нового етапу у розвитку грецького історіописання. Це було зумовлено такими причинами. Напередодні та впродовж греко-перського протистояння активізувалися політичні зв'язки між грецькими полісами, з одного боку, і посилилися контакти грецьких полісів із варварським світом, з іншого. Перемога еллінів дала можливість порівняти східнодеспотичний режим Персії з демократичними формами правління грецьких полісів і зробити висновок про перевагу останніх.

У цей період відбувається формування універсального підходу до історичних подій. Письменники намагалися не лише викладати історію окремих полісів, але намагалися визначити їхнє місце у загальноеллінській історії. На цей же період доводиться і виникнення ідеї протистояння між Заходом та Сходом.

Історичні події почали розглядатися з раціоналістичних позицій з релігійно-філософської та політичної точок зору. До VI ст. до н.е. склалася етнічна ідентичність еллінів, і виникло розуміння відмінності між еллінами та варварами, щоправда, на цьому етапі воно ще не стало антагоністичним [82, с. 118].

В цей час і відбувся перехід від творів логографів до справжньої історіографії, «батьком» якої і вважається Геродот. Біографія Геродота та інших істориків дана у книзі Гермиппа зі Смірни (II ст. до н.е.). На підставі цієї книги і складена біографія Геродота і Фуکیدіда у Діонісія Галікарнаського. Матеріали про життя Геродота можна знайти в словнику «Свіда» (енциклопедичний словник, складений в X ст.), у свідченнях поетеси Памфіли часів Нерона (I ст. до н.е.), Авла Гелія («Аттичні ночі» II ст. до н.е.), Страбона.

Першим, хто повідомив факти з життя Геродота був Діонісій Галікарнаський, який відзначив наступне: «Геродот Галікарнасець народився незадовго до перських війн і прожив до пелопоннеської війни. Зміст його книги широкий і блискучий. Його мета полягала не в тому, щоб написати історію якогось одного міста чи племені; він хоче в одному творі описати численні та різноманітні події з життя Європи та Азії...» [10]. Якщо тут під «перською війною» розуміти похід Ксеркса (який Діонісій і має на увазі головним чином під словами «перська війна»), то і вийде один з років, що передували 480 р. Той самий приблизно висновок можна зробити на підставі розповіді самого Геродота. Ніде він не говорить про те, що був учасником війни в 480 р. і найближчі роки він був ще малолітнім. Річ народження Геродота, як видно, не вдалося встановити вже і древнім вченим [80, с. 29].

Дещо більше матеріалу ми знаходимо у «Свіді»: «Геродот – син Лікса та Дрію, галікарнасець знатного походження, мав брата Феодора. Через Лігдаміда, третього галікарнаського тирана після Артемісія, Геродот переселився в Самос [сином Артемісія був Пасинделід, а сином Пасинделіда – Лігдамід]. На Самосі він навчився іонійському діалекту і написав історію в дев'яти книгах, що починається правлінням Кіра, перського царя, і Кандавла, лідійського царя. Він повернувся до Галікарнасу з вигнання і сам вигнав тирана, але коли він після цього побачив, що співгромадяни його ненавидять, він добровільно вирушив до Фурії, до колонії, заснованої афінянами. Там він і помер та похований на агорі. Деякі ж стверджують, що він помер у Пеллі (у Македонії). Його твір має назву «Музи» [цит. за: 62, с. 8].

Геллій, («Аттичні ночі»): «Історики Гелланік, Геродот і Фуکیدід набули величезної слави приблизно в один і той же час і за віком були майже ровесниками. Бо Гелланіку на початок Пелопоннеської війни було, як здається, шістдесят п'ять років, Геродоту – п'ятдесят три, Фуکیدіду – сорок. Так пише Памфіла в XI книзі» [1, с. 207].

Деякі біографічні свідчення про Геродота містяться у «Свіді»: «Паніасид, син Поліарха, галікарнасець, ворожбит та епічний поет. Він

воскресив уже помираючу поезію. Дурід стверджує, що він син Діокла та самосець; він же стверджує, що Геродот походив із Фурій. Як кажуть, Паніасід був двоюрідним братом історика Геродота: Паніасид був сином Поліарха, а Геродот – сином Лікса, а Поліарх та Лікс були братами. Дехто каже, що сестрою Паніасида була мати Геродота – Дрію, а Лікс не був братом Поліарха. Паніасід народився в 78 олімпіаду (468 р. до н. е.). Згідно з іншими істориками, він народився набагато раніше і жив під час греко-перських війн. Він був убитий при Лігдаміді, третьому тирані Галікарнасу, який втратив цю владу. У списку поетів він ставиться на друге місце після Гомера, а на думку інших – після Гесіода чи Антимаха» [цит. за: 62, с. 9].

Стефан Візантійський повідомляє також епітафію, написану на могилі Геродота (сам Геродот, як стверджує С. Лур'є, в жодному разі не міг бути її автором [62, с. 9]):

«Грїб цей останки прихистив Геродота, Ліксового сина·
Кращий історик з усіх, хто по-іонійськи писав,
Виріс він у вітчизні дорійській, але, щоб уникнути ганьби,
Зробив Фурії він новою вітчизною собі» [цит. за: 62, с. 9].

Таким чином, про життя Геродота нам відомо дуже мало. Значна частина наведених біографічних свідчень є висновками олександрійських учених, засновані на творах самого Геродота; так само дата його народження (484 р. до н.е.), що дійшла до нас у наведеному уривку з Геллія, недостовірною, так як походження її доволі умовне: обчислюючи рік народження великої людини, в давнину зазвичай брали саме видатну подію епохи її зрілості і відраховували від неї сорок років назад [62, с. 10].

Ім'я Геродот трактують як поєднання давньогрецьких слів Ἥρα\hera\ – богиня Гера та ὁ δότης\ho dotos\ – даний (за аналогією походження іншого імені – Ἡρακλῆς \herakle:s\ «Геракл» \букв. слава Гери, Герославний\, де другий компонент походить від ὁ κλέος\ho kleos\ «слава». Тобто ім'я Геродот має значення «даний Герою» (за аналогією з грец. Θεόδωρος \theodo:ros\ «букв. Дар Бога» \звідки й ім'я Теодор\ та укр. Богдан) [74, с. 48].

Вважається, що в давньогрецькій мові ім'я Ἡρόδοτος \he:rodotos\ – Геродот походить від слів ὁ ἥρως \ho he:ro:s\ – герой та ὁ δότης \ho dotos\ –даний. Тобто значення – «даний героєм або герою» [74, с. 48].

Походив майбутній історик з карійської знаті. Імена його батьків негрецькі: Лікс і Дріо, але, мабуть, вже сам Геродот і його брат Феодор були виховані в дусі грецької культури та отримали грецькі імена. Дядько Геродота також був еллінізований і носив грецьке ім'я Паніасид.

Галікарнас називали «островом морських карійців», але вони мешкали тут разом з дорійцями, які прибули пізніше, з Трезена. Поширеним у цьому регіоні був іонійський діалект. Геродот був на той час добре освіченим і мав літературний хист. Він знав твори Гомера, Гесіода та поетів. Очевидно, він закінчив одну з тогочасних Гомерівських шкіл. Геродот був знайомий з драматургією Есхіла та Софокла [67, с. 363].

Щоб уявити політичну обстановку, в якій виріс Геродот, потрібно до наведених вище свідчень зробити пояснення історичного характеру. Галікарнас, був приморським містом на півострові південно-західного берега Малої Азії. Це була дорійська колонія, заснована, за місцевим переказом, у XII ст. до н. е. [26, с. 180] Але дорійські колоністи знайшли півострів вже зайнятим карійцями; можливо, навіть назва «Галікарнас» означає «острів морських карійців». Нові поселенці не вигнали колишніх мешканців; але, мабуть, останні жили окремо, в окремому кварталі міста.

Карійців у Галікарнасі було дуже багато, судячи з великої кількості безперечно карійських імен, які ми знаходимо в галікарнаських написах. Іноді в тому самому сімействі зустрічаються і грецькі і карійські імена, що свідчить про існування змішаних шлюбів. Але змішання національностей у Галікарнасі цим не обмежувалося: самі дорійці, які колонізували його, не були чистими дорійцями. Більша частина їх була з міста Трезена в Арголіді жителі якого були близькі за релігією афінянам, що вказує на їхню племінну спорідненість. Таким чином, дорійці, які прибули до Галікарнасу, були вже наполовину іонізованими. Зіткнувшись з жителями іонійських міст Малої

Азії, вони остаточно злилися з іонійцями. Ось чому у V ст. в Галікарнасі говорили вже тільки на іонійському діалекті та вживали іонійський алфавіт [92, с. 20].

Спочатку Галікарнас належав до союзу дорійських міст Малої Азії, так званого шестиградя, але згодом був виключений з союзу. За словами Геродота [6, с. 122], причиною його виключення був релігійний злочин одного з мешканців Галікарнасу, але можливо, що це стало лише приводом, а справжньою причиною було іонізація цього міста [80, с. 30].

Ще раніше середини VI т. до н. е. Галікарнас, як і решта міст малоазійського узбережжя, підпав під владу спочатку лідійців, потім персів. Під час нашествия Ксеркса на Елладу Галікарнас з трьома сусідніми острівцями являв собою маленьку васальну державу, що знаходилася під верховною владою перського царя і керована царицею Артемісією карійського (або кіммерійського) походження, яка за свої заслуги перед персами під час Саламінської битви користувалась прихильністю з боку Ксеркса. Після смерті Артемісії тиранами в Галікарнасі були її син і онук, на ім'я Лігдамід [80, с. 30].

Ставлення Геродота до тиранії був суто принциповим. До Артемісії – дочки Лігдаміда, а потім і до Полікрата, самоського тирана, він відносився з повагою. Можливо, Геродот та його родичі перебували у сварці з Лігдамідом [80, с. 44]. Він увійшов до числа змовників, які прагнули скинути галікарнаського тирана Лігдаміда. Змова, однак, провалилася, і Геродоту довелося залишити батьківщину. Він переселився на Самос – великий острів на сході Егейського моря, до того часу вже звільнений з-під влади персів і входив у потужний союз грецьких полісів на чолі з Афінами [93, с. 138].

Повідомлення біографії «Свіди» про перебування Геродота на Самосі також підтверджується змістом самої праці Геродота. У його повідомленнях про події останнього року іонійського повстання міститься стільки фактів, що стосуються самосців, і вся розповідь настільки пройнята прагненням зобразити самосців у кращому світлі, ніж вони того заслуговують, що ми

маємо право вважати всі ці повідомлення запозиченими із самоського джерела. Повідомлення про Самос займають у Геродота дуже багато місця; про Полікрата головну гордість самосців – розповідається дуже докладно і з великим захопленням. Геродот був у курсі партійної боротьби на Самосі та віддавав перевагу персофільським тиранам з роду Полікрата перед демократією та її вождем Меандрієм [62, с. 12].

Дуже докладно зображені також визначні пам'ятки Самосу. Один раз подія навіть датована за місцевим епонімом [6, с. 152], з чого видно, що Геродот користувався також місцевими історичними джерелами – хроніками або написами. Доказом того, що Геродот був на Самосі, є ще одна обставина: описуючи Єгипет, він весь час порівнював його з Самосом; щоб дати поняття про розмір єгипетського Лабіринту, Геродот порівнює його з грандіозним храмом Гери на Самосі [6, с. 123]; щоб визначити величину єгипетського ліктя, він зауважує, що цей лікоть дорівнює самоському [6, с. 129]. Дуже часто Геродот називає знаменитих самоських громадян [62, с. 12].

Слід сказати, що займатися практичною політикою відтепер він більше не міг. У грецькому світі, розколотому на дрібні незалежні поліси, кожна людина мала політичні права тільки в тому місті-державі, в якому вона народилася і громадянином якої була. Повсюди за межами Галікарнасу – на Самосі, в Афінах чи будь-якому іншому місці – Геродот залишався чужинцем, прибульцем (самі греки називали таких людей «метеками»). Він міг, звичайно, здобути популярність, авторитет, але від будь-яких інститутів влади тепер був повністю відрізаний. Напевно, це й зумовило вибір Геродотом свого подальшого життєвого шляху. Не політика, а історія стала його покликанням. І, судячи з усього, мандруючи по різних частинах Середземномор'я, він мав це на увазі, всюди збираючи матеріал для свого фундаментального історичного твору [93, с. 138].

З 455 р. починається період подорожей Геродота. В якій якості та з якою метою подорожував Геродот – невідомо. Можливо, еллінське виховання пробудило в ньому почуття цікавості, властиве грекам. Географія

подорожей Геродота була великою. Він побував у Персії, Єгипті, різних частинах Еллади та в грецьких колоніях, у тому числі й у Північному Причорномор'ї [46, с. 32].

Існує усталена думка, що з 447 р. Геродот оселився в Афінах, але афінського громадянства не отримав і залишався метеком. Геродот прибув до Афін тоді, коли зміцнювалася влада Перікла. Після вигнання його політичного суперника Фукідіда, сина Мелесія, Перікл порушуючи порядок, що склався після реформ Клісфена, щорічно обирався у стратегії і фактично одноосібно керував Афінами. Незадовго перед тим, як Геродот прибув до Афін, Перікл провів громадянську реформу, різко скоротивши кількість громадян, оскільки, згідно з реформою, афінським громадянином тепер міг стати лише той, у кого батько та мати були громадянами Афін, або особами, які отримали громадянство внаслідок усиновлення. Наскільки можна судити за змістом «Історії» Геродота, його відносини з Периклом були близькими та дружніми [6, с. 295; 81, с. 153]. На цій підставі та, використовуючи інші аргументи, І. Суріков вважає, що появу Геродота в Афінах слід віднести до 460-х рр., і дружні відносини він, швидше за все, мав з Філаїдами. Саме тому, як цілком логічно вважає дослідник, Геродот невдовзі після вигнання з Афін Фукідіда, сина Мелесія, вихідця з роду Філаїдів в 444 р. до н.е., залишив Афіни і вирушив у Фурії [91, с. 165].

В історичній науці немає єдиної думки щодо того, яку позицію займав у цей час Геродот по відношенню до афінського полісу загалом, до самого Перікла і до роду Алкмеонідів, з якого походив останній [81, с. 148]. Історика вважають то палким шанувальником «афінського олімпійця» (так називали Перікла його сучасники) і проведеної ним політики, то, навпаки, вважають, що Геродот відносився до Перікла та Афін швидше стримано, насторожено і навіть критично. Видається найбільш ймовірним, що «батько історії» входив до складу гуртка видатних діячів культури з різних регіонів Греції, що згрупувалися в середині V ст. до н.е. навколо Перікла та його другої дружини Аспасії, уродженки малоазійського Мілета, талановитої та

високоосвіченої жінки. Зрозуміло, з факту близькості Геродота до Перікла ні в якому разі не випливає, що великий історик виявляв у своїй праці тенденційність, спотворював факти на догоду тим чи іншим афінським домаганням. Це зовсім не відповідає дійсності. Автор «Історії» однаково виявляв повагу і до Афін, і до Спарти, і до інших найбільш найвпливовіших політичних центрів грецького світу. Більше того, ми не знайдемо в нього зневаги і до світу «вараврського» [93, с. 139].

Твір Геродота був досить добре відомий в Афінах, оскільки цитати з нього зустрічаються у трагіків та у молодшого сучасника Геродота Фукідида [80, с. 66]. Немає нічого дивного в тому, що художні достоїнства тексту Геродота, про що Діонісій Галікарнаський писав в трактаті «Лист до Помпея» [11, с. 227], приваблювали сучасників і спонукали їх до запозичення деяких виразів, які їм найбільше сподобались.

Джерела повідомляють про те, що Геродот читав свою «Історію» або її частини в різних місцях Еллади – в Олімпії, в Коринфі. Сучасна критика відноситься до цих повідомлень здебільшого з недовірою, але цілком переконливих доказів проти них навести не можна. Можливо, деякі подробиці в них і вигадані, але факт читання Геродотом «Історії» в різних містах Еллади цілком можливий, оскільки виступи письменників з читанням своїх творів у давній Греції були звичним явищем [80, с. 32].

Найкраще засвідчена розповідь про читання Геродотом «Історії» в Афінах. Євсевій у «Хроніці» вказує, що це читання відбувалося у 447 (445) р. Він зазначав, що Геродот, «був вшанований афінською Радою за те, що читав їм свої книги». Можливо, до цього читання (чи якогось іншого) відноситься і повідомлення Плутарха: Геродоту «докоряють, що він, за свої лестощі афінянам, отримав від них багато грошей... Однак, про те, що він отримав з Афін 10 талантів у подарунок за пропозицією, внесеною до народних зборів Анітом, каже Діїлл – людина, яка відіграла чималу роль в історії» [20, с. 178].

Як стверджує І. Суріков Геродот читав перед афінянами фрагменти, в яких мова йшла про греко-перські війни: адже саме ці частини його твору

сповнені прославленням Афін. А це означає, що до середини 440-х рр. до н. е. «Історія» Геродота – саме як історія греко-перських війн – була не тільки задумана, але частково вже і написан. А в той же час до 420-х років. до н. е. працю ще не було доведено до фіналу [93, с. 153].

Треба думати, що це читання Геродота (чи одне з читань, якщо він читав неодноразово), поряд з читаннями логографів, має на увазі Фулідід, говорячи про «прозаїків, які склали свої розповіді турбуючись не так про істину, як про приємне враження для слуху, нічим не підтвержені і за давністю часу, коли вони були, перетворилися здебільшого на неймовірне та казкове» [28, с. 40].

Якщо можна визнати за однозначно доведений факт, що Геродот отримав гонорар у розмірі десяти талантів за свій твір, то це слід розуміти не формально. Одеський дослідник М. Болтенко впевнений, що Аніт вніс саме таку пропозицію [20, с. 178]; адже і в Херсонесі Таврійському вшанували свого часу місцевого історика Сіріска саме за те, що він «відносини з містами дослідив відповідно до гідності народу» [31, с. 36]; відповідно історик задався питанням: «то чому б афінянам не прийняти подібне або близьке формулювання? Однак не виключає, що розмір гонорару визначався не лише у зв'язку з літературною заслугою, а мав на увазі і якісь інші вчинки Геродота – якщо припустити, до прикладу, що малося на увазі відшкодувати Геродотові витрати під час його мандрівок, безпосередньо пов'язаних з інтересами Афін, то розмір винагороди не здавався б нам особисто надмірно завищеною...» [31, с. 36].

Розвиваючи ідею М. Дункера, котрий вважав, що між мандрівкою Геродота на береги Понту Евксинського «понтійською експедицією» Перікла існував певний зв'язок професор Д. Каллістов [52, с. 204] сформулював проблему значно ширше – чи не простежується якийсь зв'язок між всіма подорожами і тісно поєднаною з ними літературною діяльністю Геродота, з одного боку, і політикою Афін середини – третьої чверті V ст. до н. е., з іншого? Всупереч необгрунтованим сумнівам у цьому питанні, припущення

Д. Каллістова заслуговує, як переконаний М. Болтенко, на повну увагу [31, с. 36].

Починаючи щонайменше з єгипетської експедиції афінян маршрути Геродота і афінської зовнішньої політики, яку реалізовував Перікл, вже не розмежовуються, як можна припустити, до смерті обох [31, с. 36]. І якщо разом з Д. Каллістовим приєднатися до гіпотези проф. Б. М. Гракова, котрий вважав, що перед чорноморською експедицією під керівництвом Перікла і Ламаха (437 р. до н. е.) – вже та обставина, що її очолив особисто Перікл, чітко вказує на велику роль, яку відовдили в Афінах спробі розширити Афінську архе у Північному Причорномор'ї – була ще одна афінська експедиція в цей регіон приблизно всередині 40-х рр., то важко було б заперечувати вірогідність того, що й мандрівка Геродота до Ольвії наприкінці 50-х рр. була здійснена у певній погодженості з намірами Перікла на Понті. Характерно, що Геродот, який виклав всесвітню історію свого часу з позиції Афін, в той же подав і детальний опис в першу чергу тих двох країн, які становили найбільший інтерес для афінських купців та політиків, тобто Єгипту і Скіфії, а останні дні свого життя провів у третій, тобто в Італії [31, с. 36].

Якщо припустити, що дороговартісні і важкі подорожі Геродота на береги Нілу і Борисфену були здійснені за вказівкою афінської буле, котра була зацікавлена в тому, щоб отримати достовірну інформацію про країни, що знаходилися в центрі афінських економічних і політичних інтересів, стає зрозумілою і та непомірно висока винагорода, яку отримав історик. В наступному столітті, в часи Діїла, ці інтереси змінилися і той, хто мав перед собою лише псефізму Аніта і хотів знайти причину такого вшанування, бачив її вже не в життєвих інтересах Афін, що і сама була вже лише історичним спогадом, а в «лестощах», що їх начебто висловлював Геродот афінянам у своїй праці; для Плутарха, який написав трактат «Про злочи́вність Геродота», і жив через шість століть після нього, підкуп історика афінянами

був цілком доведеним [31, с. 37]. Однак чи можна погодитись з таким вироком?

Якщо навіть припустити, що Геродот справді перетнув межу у своєму афінофільстві, – хіба вірогідно як писав М. Болтенко [31, с. 37], що прості афіняни настільки ревно дбали про свою майбутню славу, що погодилися нагородити Геродота аж десятьма талантами, тобто сумою, яка дорівнювала форосу таких великих союзників, як Абдера чи Мілет (батьківщина Геродота, Галікарнас, під час перебування у складі Афінської архе вносив щороку лише по два таланти)? Чи не є така думка лише пережитком ідеалізованих уявлень про щасливі Афіни, де всі громадяни тільки й мали клопотів, що переглянути чергову виставу в театрі чи прослухати відомого софіста? Але хіба Піндар не підносив і не вихваляв афінян у спеціально присвяченому ним дифірамбі? І чи можна зменшувати політичне значення цієї поетичної агітації? Проте поетичні захоплення славнозвісного співця практичні афіняни оцінили лише у тисячу драхм, тобто у шістдесят раз менше, ніж твір Геродота. Це можна розглядати як доказ того, що «Історія» давала афінянам не лише естетичну насолоду і розглядалася не лише як вдала афінофільська пропаганда, але давала – або в усякому разі обіцяла – і абсолютно реальні вигоди. Спеціальна подорож до Єгипту і Скіфії, достовірна інформація про ці ринки були варті того, щоб не лише компенсувати, а й винагородити того, хто їх зібрав, опрацював і виклав, а до того ж історик ще й всеохопно і «відповідно до гідності народу» висвітлив героїчне минуле Афін; це мабуть і було оцінене у десять талантів, тим більше, що в Геродота в Афінах були впливові друзі, а сам він вже готувався до переїзду до Фурій – афінської колонії на далекому заході, куди все частіше зверталися погляди афінських купців та політичних керівників [31, с. 37].

Деякі вчені вважають все повідомлення Плутарха, а в тому числі і свідчення Діїлла сумнівними. Однак немає жодних підстав їм не вірити вже з тієї причини, що про Діїлла у стародавніх немає поганих відгуків, а відгук Плутарха, схвальний. Ми самі судити про нього не можемо, тому що від

твору Ділла збереглося лише два фрагменти, крім плутархівського, і за цими двома фрагментами не можна скласти про автора жодного уявлення [80, с. 33].

Скільки часу Геродот прожив в Афінах, невідомо, але, судячи з його докладного знайомства з Афінами та Аттикою, можна припустити, що він жив там досить довго. Ймовірно, в Афінах він познайомився з деякими видатними людьми, але нічого достовірного про ці знайомства сказати не можна.

Думка про дружбу Геродота з Софоклом ґрунтується на двох фактах: по-перше, у Софокла в «Антигоні» героїня трагедії висловлює ту саму думку, яку висловлює у Геродота дружина Інтаферна. Отже, в трагедії Софокла читаємо наступні рядки:

«Коли б була я жінкою та матір'ю
І тіло мужа бачила померлого,
Громадської я волі не порушила б, –
Хіба людських законів не шаную я?
Адже знайшла б я чоловіка іншого,
Могла б дитину б іншу я придбати з ним» [24, с. 156].

Схожий мотив наявний у третій книзі «Історії» Геродота: «Царю мій! Я можу собі взяти й іншого чоловіка і народити інших дітей, якщо втрачу цих, а брата, оскільки вже не живуть мої батько і мати, я аж ніяк не зможу знайти іншого» [6, с. 168].

Подібність тут вражаюча; не може бути сумніву в тому, що вони перебувають у якомусь співвідношенні між собою. Але текст Софокла тут ненадійний у критичному відношенні: слова Антигони настільки тут недоречні, що зазвичай вважаються пізнішою вставкою, зробленою або самим Софоклом, або кимось після його смерті. Якщо вставка зроблена кимось іншим, то, звичайно, цей текст не має жодного відношення до питання про дружбу між обома авторами, але якщо навіть він належить самому поетові, то і це не може свідчити про взаємну дружбу обох: Софокл

міг чути розповідь Геродота під час читання його в Афінах та скористатися ним для свого твору [80, с. 34].

Другий аргумент на доказ дружби Софокла з Геродотом також непереконливий або, можливо, навіть зовсім не має відношення до цього питання. Плутарх цитує початок якогось вірша Софокла: «Софокл присвятив пісню Геродоту, будучи у віці п'ятдесяти п'яти років» [20, с. 178]. Російський філолог Р. Гімадєєв, переконаний в тому, що Геродот, про якого писав Плутарх – саме історик. Наведемо його аргумент повністю: «Можна припустити, що Геродот, тут згаданий (*в трактаті Плутарха – Л. Ч.*), не обов'язково історик. Можна думати, що він – хлопчик на кшталт Платонового Астера. Але при цьому слід врахувати, що благочестивий Плутарх не став би вести мову про *pueris formosis* без особливої потреби і що для нього, автора пізнього, Геродот – перш за все ім'я історика» [39, с. 256]. Про цей вірш більше нічого нам не відомо, тому невідомо й те, чи історик Геродоту він був присвячений; тим часом ім'я Геродот не рідкісне. Але, якщо навіть тут зрозуміло Геродот-історик, то, не знаючи змісту вірша, не можна лише факт твору віршів, присвячених Геродоту, вважати ознакою дружби [80, с. 34].

Близько 444-443 рр. до н. е. афіняни з ініціативи Перікла здійснили неординарну, новаторську зовнішньополітичну акцію: в Південній Італії під їхньою егідою була заснована колонія Фурії, в яку вислали контингент поселенців багато грецьких полісів. Фактично здійснювалося один з перших в історії Еллади загальногрецьких колонізаційних заходів. У заснуванні Фурій з ентузіазмом взяв участь ряд інтелектуалів з «гуртка Перікла»: філософ Протагор Абдерський написав для нової колонії кодекс законів, архітектор Гіпподам Мілетський склав регулярний план забудови міста. Від почину, що сколихнув, слід думати, всю Грецію, не залишився осторонь і Геродот. Він виїхав з колоністами у Фурії та оселився там, прийнявши громадянство цього полісу. До речі, це була для нього хороша можливість

набути статусу повноправного громадянина, який, як вже вище зазначалось, він втратив, втікши з рідного Галікарнасу [93, с. 140].

Причини від'їзду Геродота з Афін залишаються невідомими. Можливо, мали місце розбіжності з Периклом. Геродот в Афінах не мав громадянських прав, тому його від'їзду могли сприяти дружні відносини з Протагором. Фурійці на знак вдячності, можливо, надали громадянство йому та Геродоту. Збереглася згадка про те, що «Історію» написав Геродот фурієць [4, с. 614], тобто громадянин Фурій [91, с. 299]. І. Суріков не виключає, що історик так до кінця і не визначився, вважати чи не вважати себе фурійцем, тим більше, що у Фуріях було неспокойно: практично відразу після заснування колонії, групи мешканців, які прибули з різних полісів, розв'язали жорстоку міжусобну боротьбу [93, с. 141].

Значну частину життя Геродот провів у подорожах. У зв'язку з цим постає низка питань: на які кошти міг подорожувати Геродот ще до того, як отримав грошову винагороду в Афінах? Якою була мета цих мандрівок? Невже лише властива стародавнім грекам допитливість штовхала Геродота на далекі та небезпечні подорожі? [30, с. 6].

Немає свідчень і про те, яким чином могли здійснюватись Геродотові мандрівки, коли ще не завершилась війна антиперської коаліції грецьких полісів на чолі з Афінами і Спартою, хоча під час цих подорожей після поразок, що їх зазнали перси та їхні союзники в морській битві при Саламіні, у битві при Платеях, у битвах при Мікале вже йшлося про складання миру. За мирною угодою, якщо таку справді було складено, грецькі міста-держави на західних узбережжях Малої Азії визволилися з-під перського володарювання, але більшість країв, які їх відвідав Геродот, були сатрапіями великої перської держави. Очевидно, така ситуація могла полегшити та уможливити його подорожі.

Чи не пояснюється сумнозвісна «об'єктивність» Геродота у розповідях про війну, яку йому закидали грецькі патріоти, його взаєминами з перською адміністрацією? А. Блієцький припускає, що мандрівник під час своїх

подорожей мав якісь рекомендаційні листи від перських урядовців, від перських сатрапів. Однак фінансова складова його подорожей залишається для нас нез'ясованою [30, с. 6].

Як і всі тогочасні мандрівники, Геродот міг пересуватися морем, влітку, вздовж берегової лінії (стародавні греки пратикували каботажне плавання), рухаючись маршрутами грецьких моряків або інколи суходолом добре проторованими маршрутами перської держави. За відносно короткий час він відвідав міста Малої Азії, однак не мав можливості відхилитися від царського шляху, щоб побачити внутрішні краї цього великого півострова [30, с. 7]. Як видно з тексту «Історії», Геродот відвідав такі місця: Вавилон, Ардерікку (селище поблизу Суз), Єгипет, Скіфію, Колхіду, Фракію, Кірену, материкову та острівну Елладу, Малу Азію, Південну Італію. Це величезна територія, 31° довготи (зі сходу на захід) і 24° широти (з півночі на південь). Одні місця він бачив сам, інші описував зі слів місцевих жителів. В які роки і в якій послідовності він здійснював ці подорожі, невідомо. У літературі про це висловлено багато припущень, але до спільної думки вчені не дійшли. Лише деякі з цих подорожей можна з певною ймовірністю визначити хронологічно [80, с. 32].

Зазначимо, що якщо Геродота багато разів звинувачували у легковірності, у тому, що він передавав почуте без достатньої перевірки, то немає жодної підстави підозрювати його у свідомій недобросовісності і вихвалянні. Тому не слід думати, що Геродот описував Єгипет тільки за словами когось із своїх попередників, наприклад Гекатея Мілетського. В 12 розділі III книги Геродот повідомляє, що самбачив на полі битви при Пелусії черепи єгиптян і персів і мав нагоду переконатися, що черепи єгиптян збереглися краще ніж персів. «Бачив я ще подібне до цього в Папремії в тих, що були з сином Дарія Ахеменом і яких убив лівієць Інарос (462-459 pp.)» [6, с. 137]. Якщо Геродот був і в Пелусії і в Папремісі після 462 р., немає підстав сумніватися у тому, що й решта опису Єгипту ґрунтується на його особистих спостереженнях [62, с. 13].

Твір Геродота не залишає жодних сумнівів в тому, що автор провів довгий час у Дельфах, мав там друзів і ворогів, добре вивчив збірки дельфійських пророцтв, вів тривалі розмови з місцевими жерцями і повністю перейнявся їх ідеологією. Свій твір він поставив фактично на службу дельфійському жрецтву. Про близьке знайомтво історика з Дельфами свідчать зокрема 50-51 розділи I книги його «Історії»: «Після цього великими пожертвами він (Крез) хотів привернути до себе милість дельфійського бога. Він приніс там у жертву три тисячі биків, ще різної худоби, ліжка, оправлені золотом і сріблом, золоті келихи і пурпурові гіматії та хітони і, розклавши велике вогнище, спалив усе це, сподіваючись, що так він зможе привернути до себе прихильність бога. Своїм лідійцям він наказав принести в жертву богові все, що кожний має під рукою з свого майна. Коли Крез закінчив своє жертвування, він наказав розтопити силу золота і відлити з нього кілька половинчатих цокольних плит, із довших зробити плити шести п'ядей завдовжки, а з коротших – трьох п'ядей і заввишки в одну п'ядь, а всього їх числом сто сімнадцять, чотири з них із щирого золота, кожна третя з них вагою в півталанта, а інші половинчаті плити з ясного золота, вагою в два таланти. Ще наказав він зробити фігуру лева з щирого золота вагою в десять талантів. Цей лев після пожежі дельфійського храму, впав із цокольних плит (на яких його було поставлено) і тепер він лежить у скарбниці коринфян і важить лише шість із половиною талантів, бо три з половиною таланти розтопилися [6, с. 26].

Такою інформацією могла володіти лише людина, яка стала у Дельфах своєю. Ми переконуємося, що Геродотові відомі місцеві закулісні місцеві історії, навіть те, що на догоду лакедемонянам один із дельфійців зробив фальшивий напис на чаші, пожертвуваній Крезом [62, с. 14]. Ім'я цієї людини йому відоме, але назвати його він не хоче, очевидно, не бажаючи псувати стосунків з нею чи її нащадками. В іншому у випадку він прямо називає надзвичайно впливову в Дельфах людину – Кобона, сина Арістофанта; з

догодження спартанському цареві Клеомену Кобон спонукав Піфію дати потрібне цьому цареві пророцтво [6, с. 278].

Геродот дуже точно знає розташування храму та окремих посвячень у ньому, знає псевдоісторичні оповідання, які були пов'язані з цими посвятами, знає дельфійський релігійний ритуал. Ще важливіше те, що багато з повідомлених ним східних та грецьких історій ретельно перероблені, а частково і фальсифіковані у дельфійському дусі [59, с. 109].

З інших місць Греції Геродот побував в різних містах Малої Азії та прилеглих островів; це видно, між іншим, і з того, що для характеристики визначних пам'яток Єгипту, Фінікії та Скіфії він порівнював їх із подібними пам'ятками Лесбосу [6, с. 194], Геллеспонта [6, с. 199] та Сард [6, с. 135].

Надзвичайно детальний опис Вавилону, його стін та околиць дає підстави стверджувати, що Геродот сам дістався Вавилону, і до того ж річковою дорогою по Євфрату; він повідомляв, наприклад, що біля одного і того ж села внаслідок вигинів річки доводиться проїжджати тричі [6, с. 65]; Геродот побував і у Фінікії, в Тірі, про що він прямо писав: «Приплив я в Тір, місто Фінікії» [6, с. 24].

Геродот відвідав різні місця стародавнього світу. Важко встановити, в який час життя і з якою метою він подорожував: чи тільки з допитливості, чи основною метою була торгівля. Ці подорожі мали тривати загалом 8-10 років; швидше за все вони відносяться до 455-447 рр. Геродот не був географом-дослідником і не відкривав нових країн; до того ж він не знав іншої мови, крім грецької, і не міг обходитися без перекладача. Тому він за рідкісними винятками подорожував місцями, населеними греками, або у сфері перського панування. Так, крім грецьких колоній, він відвідав Єгипет, діставшись Нілом до Елефантини, і Передню Азію, дійшовши до Вавилону. Все це були місця, добре відомі грекам; тут були грецькі факторії: сюди постійно прямували грецькі купці та найманці [90, с. 289].

Решта місць, відвіданих Геродотом, представляють собою грецькі поселення: так, він відвідав Малу Азію, Фінікію, Сирію, Геллеспонт,

західний берег Чорного моря, Ольвію (тут зібраний ним майже весь матеріал про Скіфію, – якщо він ходив у глиб Скіфії, то лише на невелику відстань від морського берега); все інше йому відомо лише за чутками [78, с. 38]. У всіх цих місцях Геродот ретельно оглядав пам'ятки, вивчав побут і через перекладача розпитував мешканців-греків, а також тубільців (жерців, провідників тощо); не дивно тому, що зібраний ним матеріал відноситься часто-густо до області фольклору та передає історичні факти у спотвореному вигляді [46, с. 37]. Для дослідження історії України особливий інтерес становить досить докладний опис країни та побуту скіфів та інших племен, які жили на теренах нашої держави, на схід і північ від скіфів. Хоча ці повідомлення ґрунтуються на чужих розповідях та отримані з третіх рук, вони містять багато достовірних фактів, підтверджених археологічними розкопками і пережитками у пізніших звичаях [79, с. 78].

Російський антикознавець І. Є. Суріков висловив гіпотезу про використання Геродотом одного «Фукідідівського прийому». На думку історика, в кінці геродотової «Історії» [6, с. 426] зустрічається фраза, що вказує на те, що «батько історії» запозичив «Фукідідівський» зворот, і нібито мав намір надалі розповісти про історію греко-перських війн після 478 р. до н. е., використовуючи манеру розповіді афінського історика – описувати події в хронологічній послідовності [86, с. 29].

Під час перебування у Фуріях Геродот продовжив працювати над своєю працею, але не завершив її. Остання дев'ята книга закінчується описом історії про Ксеркса та його брата Масіста. Про рік смерті Геродота немає свідчень давнини; мабуть, і він був невідомий древнім ученим. Вчені нового часу визначають його приблизно виходячи з самої праці Геродота. Він згадує деякі події початку Пелопоннеської війни (наприклад, про напад фіванців на Платеї в 431 р. [6, с. 355]; про страту спартанських послів афінянами в 430 р. [6, с. 330]; але про події після 430 р. жодних згадок вже немає. На підставі цього можна припустити, що він помер незабаром після 430 року [80, с. 29].

У заключних розділах дев'ятої книги Геродот розповідає [6, с. 425-426] про облогу і взяття Сеста – фінал військової кампанії 479/8 р. до н. е. Розповівши про цій останній події останнього військового року і сказавши про повернення афінського флоту зі здобиччю на батьківщину, Геродот підбиває підсумок: «І цього року більше нічого не сталося» [6, с. 426]. Справді, темпоральні звороти постійно зустрічаються у Фукидіда. Афінський історик всюди прагне хронологічної точності. У нього історія пелопоннеської війни чітко ділиться за роками, щороку розділена на літню та зимову кампанії, початок та кінець яких фіксуються у часі. Ніхто не стане заперечувати, що Фукидід був першим історіографом, який чітко дотримувався принципу хронології [75, с. 58]. Але чи варто говорити про те, що цей хронологічний принцип оповідання у нього запозичив (і мав намір далі використовувати у своїй праці) Геродот?

Типова фраза при завершенні опису окремого часового проміжку присутня у Геродота не тільки в кінці «Історії». В шостій книзі підводячи підсумок подіям останнього року Іонійського повстання (493 р.), історик резюмує: «Протягом цього року не було більше військових дій з боку персів проти іонійців» [6, с. 272]. Тут використаний такий самий зворот, що і в фіналі Фукидідової «Історії». Фукидідівський? Навряд. Навіщо думати про запозичення манери оповідання авторитетним істориком у колеги-початківця, коли і так зрозуміло, що перед нами звичайна фраза про підведення підсумків воєнного року. Адже вже неодноразово наголошувалося, що роки воєнних конфліктів «батько історії» теж сприймав циклічно – від весни одного року до весни наступного [75, с. 58].

Резонніше, як переконаний О. Синіцин, було б припустити навпаки: Фукидід, будучи знайомий з фрагментами Геродотової «Історії», міг запозичити цей хронологічний зворот і використовував його як структуротворчий принцип при описі подій Пелопоннеської війни. Геродоту відомий такий принцип розповіді, проте він не став визначальним. Очевидно, цей принцип не міг стати для нього таким і надалі, хоча І. Суріков припускає,

що наявний «Фуکیدізм» [6, с. 426] у свідчить про зміну Геродотом «манери оповідання»: ніби історик вводить його для того, щоб описувати події греко-перських війн (після вигнання персів з Еллади і до Каллієвого миру 449 р. до н. е.) за роками військових кампаній [93, с. 278]. Причому він мав намір, судячи з усього, починаючи з висвітлення подій 478 р. до н. е. змінити стиль викладу, зробити його більш строгим, тобто розповідати про перебіг подальших подій за роками. Цей останній період творчої біографії «батька історії» припадає на 420-ті роки. до н. е., коли вже почав свою роботу Фуکیدід. Не виключено, що на галікарнася вплинули саме прийоми оповідання, що застосовувалися його молодшим сучасником [93, с. 278].

У зв'язку з вищевикладеними фактами, постає питання: чи були знайомі Геродот і Фуکیدід? Маркеллін (вірогідно, ритор V ст. до н.е.) у своїй схолії «Про життя Фуکیدіда і властивості його мови повідомляє про подію з дитинства Фуکیدіда: «Кажуть, одного дня Геродот читав свою «Історію» ублічно, а присутній Фуکیدід, слухаючи читання, плакав. Геродот, кажуть, помітив це і сказав батькові Фуکیدіда Олору: «Олор, природа твого сина жадає знання» [цит. за: 80, с. 74].

Серед учених Нового часу точилося багато суперечок щодо достовірності цієї історії. В даний час, цей епізод вважається вигадкою і в той же час досить пізнього походження, оскільки ні Діонісій Галікарнаський (I ст. н. е.), ні Лукіан (II ст. н. е.), ні навіть Євсевій (III-IV ст. н. е.) про це не згадують. А між тим Діонісій навряд чи упустив би можливість згадати цю традицію, якби вона була йому відома, оскільки вона мала б підтвердити його симпатії до Фуکیدіда. Лукіан, який першим повідомив про читання «Історії» Геродота на Олімпійському святі і високо оцінив її, мабуть, не промовчав би про цю традицію. Навпаки, цю історію цитують письменники пізнішого часу: у творі Марцелліна (і до того ж не в основній його частині, а в третій, додатковій), у Фотія (IX ст.), у «Свіді». (X ст.). Примітно, що ця легенда з часом стає все більш категоричною і доповнюється деталями: у компіляції Марцелліна не названо місце зустрічі Геродота з Фуکیدідом, не

вказано вік Фуکیدіда, додано слово «кажуть», у Фотія також стверджується, що було додано слово «подейкують», але було зроблено пояснення, що Фуکیدід тоді був «зовсім молодим». Якщо Геродот читав якісь уривки зі своєї «Історії» в 446 р., про що свідчить Євсевій, то не можна вважати неможливим, щоб при цьому був присутній Фуکیدід (звичайно, сентиментальну частину розповіді слід відкинути) [80, с. 74].

Безперечно, Фуکیدід і Геродот мали зустрічатися на вулицях і площах афінського полісу або в колі симпосія. Афінський історик був знайомий з твором Геродота. Праця Геродота стала для Фуکیدіда свого роду «точкою відліку», вектором напряму для його власного військово-історичного дослідження, незрівнянно більшою мірою, ніж твори «догеродотиків». А ось зворотна реакція – факт все ж таки досить спірний [76, с. 55]. Гіпотеза, що відомий історик, автор і читець своїх історичних логосів Геродот запозичив у початківця свого шляху на ниві служіння Клію Фуکیدіда, який шукав свою манеру, тільки приступав до зборів і класифікації матеріалу – викликає серйозні заперечення. По суті, теза про «зворотний» вплив спирається лише на те, що унікальна (а це не так) фраза Геродота відповідає за змістом манері, яка «більш властива Фуکیدіду», а отже, «батько історії» міг запозичувати принцип. Але подібний підхід здається дуже спрощеним. Такою є логіка та аргументація прихильників «збігів як запозичень». Однак, як переконаний О. Синіцин [76, с. 55], паралельні місця та подібні прийоми та методи самі по собі ще ні про що не говорять. І народжуються історіографічні міфи про взаємозв'язки, запозичення та взаємовплив.

Дискусійним в історичній науці залишається питання про місце смерті «батька історії». У візантійському енциклопедичному словнику «Суда», в статті «Геродот», наводяться дві версії: він помер чи то у Фуріях і похований там же на агорі, або смерть застала його у Македонії, у Пеллі. Втім, варіант із Пеллою абсолютно недостовірний і, як вважає І. Суріков, є породженням плутанини [91, с. 365]. Розглянемо версії науковців стосовно місця смерті Геродота.

Фурії. Цей факт нібито підтверджується наведений Стефаном Візантійським надгробним написом на могилі Геродота. Втім, як переконаний І. Суріков [91, с. 365], цьому аргументу не варто надавати надто великої ваги. Фурійці могли підробити надгробок пізніше, щоб підкреслити свій зв'язок з видатним діячем культури. В античному світі практика виготовлення таких фальшивих могил була досить поширеним явищем.

Зазначимо, що серед дослідників не існує однастайності стосовно місця поховання Геродота. Так російський філолог Р. Гімадєєв, вважає, що повідомлення про поховання Геродота на агорі Фурій, дозволяє поставити і, ймовірно, вирішити питання про суспільний статус Геродота. Стародавні ніколи не ховали мерців всередині міських мурів, тим більше – на агорі, місці священному. Всі відомі винятки (таких дослідник наводить від часів першолюдності Фороней до IV ст. до н.е. тридцять шість) являють собою або героїчні поховання, або поховання особистостей, прямо співвіднесених зі сферою сакрального (Гесіод, Епіменід тощо) [38, с. 8]. Єдиний спосіб вирішити суперечність не переглядаючи деяких суттєвих наших уявлень про релігію еллінів, полягає в тому, щоб припустити, що Геродот був похований на агорі або як засновник, або рятівник, або благодійник (звичайні підстави для героїзації). Перше більш менш виключено. Хоча Геродот щонайменше брав участь у заснуванні Фурій, але відомо, кого саме вшановували фурійці як засновника: таким був Аполлон. Функції, що залишаються на долю Геродота, – рятівника або благодійника – припускають досить високий соціальний статус. У світлі цього припущення наповнюються змістом інші повідомлення про Геродота: про вигнання саме Геродотом тирана Лігдаміда з Галікарнасу і про втечу самого Геродота з Галікарнасу від заздрості співгромадян. Припускаючи, що Карія була одним із «протоелліністичних» регіонів, де греко-варварський синтез був здійснений за століття до Олександра, та зіставляючи з власними висновками про статус Геродота явно варварські імена його найближчих родичів, Р. Гімадєєв висловив припущення, що Геродот належав до угруповання знаті місцевого,

карійського походження, представники якого претендували на здобуття влади в Галікарнасі [38, с. 9].

Існує ще одна версія. Вона викладена пізньоантичним письменником Маркелліном – автором біографії історика Фукідіда. Маркеллін жив у IV ст. до н.е. Це є все-таки раніше, ніж період життя Стефана Візантійського (VI ст. н. е.), і тим паче раніше, ніж упорядковувався словник «Суда» (X ст). У Маркелліна сказано: «Поблизу так званих Мелітських воріт є в Келі так звана Кімонова гробниця, там показують могили Геродота і Фукідіда» [91, с. 364].

Перед нами не фурійська, а афінська топографія. Згадані Мелітські ворота, названі за одні з аттичних округів-демів – Мелітом. Туг же ми зустрічаємо й інший дем – Келу, а в ній – сумнозвісну «Кімонову гробницю». Це родова усипальниця Філаїдів – найвизначнішого афінського роду. Про цю усипальницю написав кілька слів сам «Батько історії» [6, с. 287].

Здавалося б, перед нами пряме свідчення – найраніша з усіх згадок про місце поховання галікарнасця. Дуже привабливо було б його прийняти. Тоді, до речі, з'явилася б можливість дещо сказати про останні роки життя Геродота. Залишалось лише здогадуватись, що з ним сталося далі, після того, як він вирушив засновувати Фурії: чи залишився він назавжди на новій батьківщині чи продовжував мандрувати? Якщо ж вважати повідомлення Маркелліна достовірним, то можна стверджувати: ні, у Фуріях історик не облаштувався, в якийсь момент перебрався назад до Афін, де й помер. У такому разі стає зрозуміло, чому йому так добре знайомі події перших років Пелопоннеської війни в Аттиці та її околицях [91, с. 365].

Тим не менше, є обставини, що заважають відноситись до процитованого свідчення з повною довірою.

Чому Фукідіда було поховано в родовій усипальниці Філаїдів, зрозуміло: він був членом цього роду. А що дало Геродоту право на таку честь? Адже він взагалі не був афінянином, мав у афінському полісі статус метека. Щоправда з Філаїдами «батько історії» знаходився в особливо близьких та теплих відносинах [88, с. 19]. Але це ще не означало, що його

прах повинен лежати в їхній гробниці. Хіба що припустити, що Геродот не тільки дружив з Філаїдами, а й поріднився з ними – взяв за дружину жінку з їхнього роду і тим самим увійшов до його складу. Ніщо не заважає прийняти таку гіпотезу, але ніщо й не дозволяє це зробити: немає жодних аргументів на її користь. Ми взагалі нічого не знаємо про особисте життя Геродота: чи був він одружений, скільки разів, звідки родом його дружина чи дружини... [88, с. 19].

В умовах повної відсутності позитивних даних ми змушені поставитися до повідомлення Маркелліна з максимальною обережністю – допустити, наприклад, що в розповідь цього автора теж вкралася плутанина: побачили в «Кімоновій гробниці» могилу Фуکیدіда і за асоціацією визнали, що, отже, десь поруч має лежати і його великий попередник. Адже Геродота і Фуکیدіда пізніша давньогрецька читацька аудиторія сприймала в тісному зв'язку, майже як «близнюків-братів». Є навіть «здвоєний» античний бюст двох видатних істориків, формі дволикого Януса: з одного боку – обличчя Геродота, з іншого – Фуکیدіда [91, с. 366].

Словом, однозначне вирішення цієї загадки поки що відсутнє. Можливо, воно ніколи не буде знайдене. Так і залишаться існувати дві версії того, де помер і був похований Геродот... Навіть важко сказати, на користь якої з них – фурійської чи афінської – більше аргументів; доводиться визнати, що досить хиткими є обидві [91, с. 366].

Отже, завдяки своєму походженню Геродот був добре пристосований до ролі історика універсального плану, здатного охопити своїм поглядом і дорійців, і іонійців, і світ грецьких полісів, і світ Сходу.

На думку дослідників життєвого і творчого шляху Геродота, вихідним моментом у формуванні духовного образу майбутнього вченого і письменника було поєднання старовинних, успадкованих з мікенського часу, епічно-міфологічних традицій з новими культурними віяннями та інтересами. До цього також варто додати природну жвавість характеру, що спонукала Геродота звернутися до політичної діяльності. Багатство

успадкованої від аристократичних предків культури, відкритість до нових духовних впливів, жвавий інтерес до політики і взагалі до всього оточуючого життя – це риси характеру Геродота, що визначили його виступ в якості творця сучасної, сповненої політичного і філософського сенсу історії.

РОЗДІЛ 2. СТИЛІСТИЧНІ І КОМПОЗИЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ «ІСТОРІЇ» ГЕРОДОТА

Чи писав Геродот щось до того, як почав працювати над «Історією»? Чи були в цей ранній період його життя створені великі логоси про різні країни та народи? На думку дослідників, це виявляється малоімовірним [85, с. 145]. Хіба що припустити, що в юності він працював надзвичайно інтенсивно і швидко, а вступивши в пору акме, раптом втратив цю якість. Більш вірогідним є наступний перебіг подій: Геродот уже в молодості, будучи під враженням греко-перських війн, задумав написати їхню історію. Саме цей намір, а не просто цікавість керував ним, коли він подорожував, збирав матеріал і т.п. І взявшись за написання праці, він тут і там вплітав у його тканину ті чи інші фрагменти зібраного ним матеріалу, оскільки вони представлялися йому досить цікавими самі по собі.

«Історія» Геродота в тому вигляді, як вона дійшла до нас з часів античності, ділиться на 9 книг, кожна з яких додатково названа ім'ям однієї з 9 Муз (1-а книга – Клію, 2-а – Евтерпа, 3-я – Талія і т. д.), чому й самий твір іноді іменувався «Музами». Поділ на книги, очевидно, належить не самому Геродоту; сам він при нагоді посилається на логоси, присвячені окремим історико-етнографічним сюжетам. Очевидно, як і у випадках з іншими ранніми авторами поділ праці Геродота на книги було зроблено в пізніший період олександрійськими вченими. Вперше цей поділ з відомих нам авторів відображено у Діодора [8, с. 172], а назви книг за Музами – у Лукіана [12, с. 72; 13, с. 95].

Але кому б не належала ідея поділу на книги, здійснений він був досить розумно і відповідає поступовому розкриттю головної теми, що зводиться до зростання перської могутності та розвитку греко-перського конфлікту. При цьому кожні три книги групуються у своєрідну тематичну тріаду: перші три присвячені формуванню Перської держави під час правління Кіра, Камбіса та Дарія (1-а – виступу Кіра, 2-а – опису Єгипту,

підкореного Камбісом, 3-я – утвердженню Дарія), наступні три – наростанню перської ініціативи на Заході в часи Дарія (4-та – походам персів у Скіфію та Кірену, 5-а – повстанню іонійських греків, 6-а – придушенню персами цього повстання та першим їх походам на Балканську Грецію), останні три – наступу персів на Грецію і кінцевої їх невдачі при Ксерксі (7-а – походу Ксеркса до битви при Фермопілах включно, 8-а – головним чином битві при Саламіні, 9-а – вирішальним перемогам греків при Платеях і Мікале) [98, с. 110].

Припускають, що свою працю він видав у Фуріях, але точних даних із цього приводу традиція не зберегла. Аристотель в «Риториці» [4, с. 125] початок праці Геродота цитує наступним чином: «Геродот фурієць представляє нижче». У Аристотеля Геродот називає себе фурійцем, але за точність цитування тут поручитися не можна. У всіх рукописах, що дійшли до нас, цей же початок зберігся в наступній редакції: «Це є виклад дослідження Геродота галікарнасця» [33, с. 469]. Оскільки Аристотель навіть переставив слова, можна припустити, що він цитував цей початок по пам'яті. Плутарх у своєму трактаті «Про злосичливість Геродота» писав наступне: «Людині, яка вважає себе галікарнасем, хоча інші і називають її фурійцем...» [20, с. 189]. Звідси видно, що Плутарх був схильний цитувати початок праці Геродота у тому вигляді, що зберігся до нашого часу. Так як Плутарх був видатним вченим і бібліофілом (він мав одну з найкращих бібліотек у Греції), слід вважати, що у нього був перевірений екземпляр праці Геродота, що відповідав авторському оригіналу та редакції [51, с. 40].

Історична розповідь Геродота розгортається ніби на межі еллінського та варварського світів, численних точках їхнього дотику. Основною темою праці, є греко-перські війни, проте розповідь про них дається в найширшому історико-географічному контексті. «Історія» починається з викладу обставин виникнення Перської держави Ахеменідів та її територіального розширення; при цьому автор, розповідаючи про приєднання до володінь персів тієї чи іншої нової держави (Лідії, Мідії, Вавилонії, Єгипту та інших.), щоразу дає

докладний екскурс про географічне розташування, природні умови, населення та історичне минуле цих країн. Потім Геродот переходить власне до перипетій греко-перських зіткнень (Іонійське повстання 500-493 рр. до н. е., битва при Марафоні 490 р. до н. е., похід Ксеркса на Грецію 480-479 рр. до н. е.), паралельно повідомляючи про найважливіші події внутрішньополітичної історії грецьких полісів (Афін, Спарти та ін.). Композиція твору, таким чином, дуже складна і непрямолінійна, часом справляє навіть хаотичне враження; зв'язане оповідання дуже часто переривається відступами різного роду. Багато з цих відступів мають новелістичний і навіть анекдотичний характер, ґрунтуючись на фольклорних сюжетах [93, с. 141].

У вступі до своєї праці Геродот говорить про тему свого твору: «Тут виклад дослідження Турійця Геродота, проведеного для того, щоб зроблене людьми з часом не забулося і щоб великі та дивовижні діяння як греків, так і варварів не залишилися невідомими і, зокрема, щоб з'ясувати, чому вони воювали між собою» [6, с. 14]. В даному випадку, як свого часу зауважив Р. Колінгвуд, «історія слугує знанню людини про людину. Зокрема, вказує Геродот, вона розкриває людину як раціонального діяча: себто її функція – це почасти відкривати, що люди зробили, а почасти – відкривати, чому вони те зробили (чому вони воювалися). Геродот не обмежує своєї уваги голими подіями; він розглядає ці події в цілковито гуманістичній манері як дії людських істот, що мали підстави чинити так, як вони чинили, а історика якраз і цікавлять ці підстави» [54, с. 73].

Сенс Геродотового вступу Дж. Майрс інтерпретує наступним чином:

1. Те, що здійснене людьми, має цінність для людства і гідне того, щоб врятувати його від забуття.
2. Великі подвиги не є монополією якогось одного народу, і це відноситься також до греко-перських війн, які має на увазі Геродот.
3. Ці подвиги є випадковістю, але мають причини, яким має бути дано пояснення. Сьогодення зумовлене минулим, а минуле має цінність для

сьогодення, як досвід, що може бути використаним у майбутньому [33, с. 470].

Ставлячи собі завдання описати «діяння людей», Геродот наслідував епічну поезію, оспівуючи славу чоловіків:

*«Потім, коли уже голод і спрагу вони вдовольнили,
Муза співця надихнула мужів оспівати славетних
Співом, що слава його до широкого неба сягала...» [7,
с. 168]*

Але головна мета праці Геродота, підкреслена в кінці цитованого вступу, полягала в описі війни між еллінами та варварами, тобто греко-перських війн [45, с. 65]. Цей задум мав особливу привабливість і новизну. Чи прийшов він до цієї ідеї до того, як приступити до створення своєї праці, чи він підходив до неї поступово, у міру накопичення матеріалу? Іншими словами, якою є історія праці Геродота? [33, с. 470]

Загалом від вступу Геродота складається враження про глибоко продуманий підхід історика до своєї праці. Він усвідомлює, що в історіописання, як у наукового заняття, є свої спеціальні аспекти – об'єкт, метод, завдання, цілі, – і якщо не всі з цих аспектів розкрито ним з належною повнотою (насамперед проблему методу), то, у всякому разі, підготовлено підґрунтя для подальших необхідних висновків [98, с. 109].

Дж. Якобі доводив, що праця Геродота не була складена за заздалегідь продуманим планом, але поступово зростала і оформлялася в міру накопичення фактологічного матеріалу [98, с. 109]. Підставою для такого припущення служить та обставина, що сам Геродот надавав значення самостійних творів тим частинам своєї праці, які мають тематичну єдність. Він постійно посилається на окремі логоси – єгипетський, скіфський і т. п., які, як припускають деякі дослідники, були написані до створення своєї універсальної праці [33, с. 470]. Серед них ми зустрічаємо два посилення на асирійський логос [6, с. 44], якого праця Геродота не містить. Можливо, що Геродот закінчив його, але не включив до остаточної редакції своєї праці,

оскільки він випадав із загальної схеми: Ассирія не встигла стати об'єктом перських завоювань, задовго до утворення перської держави розгромлена військами мідян (а Геродот почергово описує ті країни, які захопили Ахеменіди з засновника династії Кіра до походу Ксеркса на Елладу). Іноді Геродот відсилає читача до певних частин своєї праці, ґрунтуючись на своєму авторському розподілі [6, с. 238] («як було показано мною в першому логосі» [6, с. 238]), але з'ясувати, якою вона була, не є можливим. Очевидно, Геродот готував частини своєї праці в такий спосіб, що вони мали певну самостійність. Але поручитися за те, що він від початку роботи мав уже готовий план всього твору, як він зберігся до нашого часу, не можна [33, с. 470].

Наразі вже важко уявити, як технічно здійснювалася робота «батька історії» над своїм твором. Навряд чи все, що ми знаходимо у його праці, було написано автором по пам'яті. Швидше за все, буваючи у різних країнах та містах, Геродот складав для себе короткі нотатки. Пізніше вони піддавалися літературній обробці, і так виникали логоси. Спочатку зібраний матеріал доповнювався на підставі інших джерел (літературних, документальних, усних оповідань тощо). У складі єгипетського логосу ми можемо виділити сюжети, розгорнуті до розміру новели (як, наприклад, розповідь про скарбницю Рампсініта [6, с. 113]) і короткі нотатки, що залишилися (як розповідь про царицю Нітокрісу [6, с. 106]). Дослідники висловили припущення, що Геродот взяв з собою у Фурії ці нотатки і тільки там почав писати свою працю. Однак це припущення суперечить античній традиції, згідно з якою він у 445 р. до н. е. вже читав в Афінах частину своєї праці.

Збираючи матеріали для своєї «Історії», Геродот більше від усього цінував те, що побачив чи про що дізнався сам. За його словами, він розпитував безліч очевидців і знаючих людей, до їх числа входили купці, мореплавці, жерці, перекладачі, політичні діячі та ін. Історик першим зумів записати барвисті розповіді своїх співрозмовників, зберігши діалоги героїв, докладні описи місцевостей, згадки про пророчі сні й грізні передвістя.

Зібрані в такий спосіб відомості, за підрахунками сучасних дослідників, займають в «Історії» вп'ятеро більше місця, ніж свідчення, запозичені з писемних джерел [79, с. 73].

Композиційно весь твір Геродота поділяється на дві частини. Перша, що закінчується 27 главою п'ятої книги, викладає історію Лідії у зв'язку з походами Кіра, докладно розповідає про Єгипет, що став об'єктом завойовницького походу сина Кіра Камбіса, розповідає про внутрішню історію Персії у зв'язку з приходом до влади Дарія. Далі описується похід Дарія проти скіфів (і тому детально розповідається про Скіфію). До цієї частини праці примикають лівійський (перси збиралися завоювати Лівію) і фракійський логоси. Вся перша частина є своєрідним розлогим вступом, в якому переважають етнографічні та географічні екскурси. Розділи її значною мірою самостійні: ми чітко виділяємо тут лідійський, єгипетський, скіфський, кіренський, лівійський та фракійський логоси.

Друга частина, яку слід вважати головною, присвячена історії греко-перських війн. Вона ділиться на три розділи. Перший охоплює події іонійського повстання [6, с. 235-270], другий розповідає про похід Дарія, що «мстився» материковим грекам за допомогу, надану повсталим іонійцям («афіняни та еретрійці надали їм допомогу кораблями, і ці кораблі стали причиною негараздів, що випали на долю еллінів і варварів» [6, с. 286]), третій містить історію походу Ксеркса. Описом битви при Сесті праця Геродота закінчується, вірніше обривається. Чи є це результатом недосконалості літературної техніки, чи Геродот просто не встиг її завершити – вирішити це питання з усією певністю не можна, але є підстави припускати, що Геродот збирався продовжувати свою працю [93, с. 276]. У сьомій книзі [6, с. 351] він обіцяє розповісти про смерть зрадника Ефіальта в «наступних логосах», але зробити цього, мабуть, не встиг. Таку можливість допускали дослідники XIX – початку XX ст., зокрема Ф. Якобі і У. фон Віламовіц. Однак до кінця 80-х рр. XX ст. таке уявлення вийшло «з моди», натомість більшість істориків а рїогї приймають, що Геродот замислив і

виконав свою «Історію» в тому самому вигляді, в якому ми її зараз читаємо. Як пише М. Гаспаров, «психологічно таке відношення до проблеми цілком зрозуміле: по-перше, взагалі приємніше думати, що ми читаємо повного Геродота, а не недописаний фрагмент Геродота; а по-друге, для робіт про структуру і зв'язність тексту важливо бути впевненим, що перед нами знаходиться завершений текст з початком, серединою і кінцем, і всі проблеми можна вирішувати, не виходячи за межі цього тексту. Тому це припущення умовно приймається за аксіому, а потім умовність забувається і залишається лише аксіома» [37, с. 118].

Подібність загальної схеми, що лежить в основі Геродотових нарисів, змушує думати, що історик слідував шаблону географічних та етнографічних описів. Справді, наскільки дозволяють судити фрагменти, вже у «Землеписі» Гекатея Мілетського матеріал групувався, мабуть, за рубриками: «природні умови», «звичаї», «цікавинки» [89, с. 55]. Геродот продовжив цю традицію, але підключив до зазначених рубрик ще одну – розповідь про історичні події; тим самим зробивши форму свого викладу більш об'ємною, що поєднує розповіді про цікаві події з переліком етнографічних та географічних особливостей країни [56, с. 20]. Створення об'єднаних текстів, в яких наводилися повні відомості про окремі країни, було, ймовірно, першим етапом Геродотової роботи з матеріалом. Такі єдності тексти: ми говоримо про єгипетський, вавилонський, скіфський та інші логоси у Геродота. Історик включив до них відомості, отримані шляхом спостережень та розпитувань, а також тексти Гекатея та інших логографів, дані, почерпнуті у поетів та з різного роду джерел – офіційних документів на зразок погодніх списків посадових осіб, перможців на загальногрецьких іграх, оракульських пророцтв тощо. Сюди ж відносяться критичні зауваження висловлювання самого Геродота [56, с. 21].

Стилістичні особливості Геродота як історика та новеліста тісно пов'язані з його джерелами та його ставленням до них. Серед джерел слід виділити письмові, документальні, усні та візуальні. До останніх можна

віднести військові монументи, храми, храмові присвяти, статуї та інші побачені «батьком історії» об'єкти та явища. Живучи в Афінах та на Самосі, Геродот, безсумнівно, знав літературу, що вже була видана до його часу. Це, насамперед, епічна поезія, ранньогрецька лірика, філософська та медична проза, а також література логографів та аттидографів. Серед усього цього могли бути й сімейні архіви відомих аристократичних родин. Щоправда, оскільки за часів Геродота не прийнято було обов'язково посилатися на джерела отриманої інформації, сучасний дослідник вкрай обмежений у можливості отримання відповідних відомостей. Він повинен враховувати, перш за все, ту інформацію, яку повідомляє йому Геродот.

Є кілька фрагментів творів авторів пізнього часу, які вказують на те, що Геродот черпав дані з деяких творів логографів. Безперечно, він мав перед очима, принаймні один з творів Гекатея Мілетського – «Землеопис». Про це не лише свідчить Порфірій, один із учнів неоплатоніка Плотіна III ст. н.е., та ритор Гермоген Тарсійський, сучасник Марка Аврелія, але й сам Геродот чотири рази згадує про Гекатея [6, с. 121, 237, 262, 296]. На цій підставі гіперкритик XIX ст. Г. Сейс звинувачував Геродота у плагіаті, але це звинувачення було відкинуте. Історик IV ст. до н.е. Ефор, який здобув освіту в школі Ісократів, в одному із фрагментів своєї «Загальної історії» зазначав, що Геродот почерпнув відомості для свого лідійського логосу з твору логографа Ксанфа Лідійського «Лідійські оповідання». Але разом з тим, порівнюючи фрагменти його твору зі змістом лідійського логосу, можна знайти низку відомостей, відмінних від того, що писав Ксанф [32, с. 72].

Діонісій Галікарнаський, відомий ритор та історик I ст. н. е., називає серед джерел Геродота логографів Гелланіка Мітіленського та Харона Лампсакського [11, с. 227]. Найбільш ймовірна схожість між Гелланіком та Геродотом – це повідомлення «батька» історії про людські жертвопринесення гетів своєму богу Замолксісу [6, с. 202]. Але Гелланік був молодший за Геродота і міг сам запозичити у нього цей сюжет [67, с. 83]. Що стосується Харона, то точно також можна відзначити деяку схожість між ним

і Геродотом [6, с. 45] (сюжет про Астіага, царя мідян). Але водночас про незалежність Геродота говорить і той факт, що Плутарх посилається на Ксанфа [20, с. 172] для того, щоб спростувати сюжет Геродота про лідійця Пактія, який підняв повстання проти персів [6, с. 59], і взяття Сард [6, с. 257]. Крім того, Геродот, мабуть, був знайомий з твором Харона з Лампсака, на що вказує його розповідь про полон Мільтіада лампсакійцями та вимога до них Креза відпустити бранця [6, с. 188].

Відштовхнувшись від досвіду своїх попередників, Геродот здійснив в своїй творчості величезний стрибок вперед, здійснивши два виключно важливих відкриття. По-перше, він написав перший великий літературний твір у прозі, де багато в чому змінив і збагатив стиль викладу логографів; по-друге, він вперше поставив і розв'язав масштабне по-справжньому історичне завдання: описати хід греко-перського військвого протистояння і з'ясувати їх причини, що сягали глибини століть [78, с. 34]. Таким чином, Геродот відрізняється від логографів не просто більшою талановитістю, як вважають деякі дослідники, а принципово новим підходом до своєї праці [78, с. 34].

Геродот чудово знав епічну поезію Гомера та ранньогрецьку лірику, що підтверджується його власними посиланнями на цих поетів [6, с. 84, 94, 111, 187, 338, 94, 95] (про Гомера див. Йому була добре відома лірика Архілоха [6, с. 17], Алкея [6, с. 255], Сафо [6, с. 118], Анакреонта [6, с. 168], Солона [6, с. 132], Симоніда Кеоського [6, с. 257, 354]. Він був також знайомий з драматургічним мистецтвом Есхіла [6, с. 126] та Софокла [6, с. 255]. Принаймні на Есхіла він посилається.

Важливим джерелом для Геродота була оракулярна традиція. Він повідомляє про оракули в Дельфах, в Абах – місто у Фокіді зі святилищем та оракулом Аполлона, в Додоні – місто в Епірі зі святилищем та оракулом Зевса, у Беотії, де знаходилося святилище з оракулом Зевса Трофонія, у Дідімах – місто біля Мілета, у місці, названому на честь жрецького роду Бранхідів «Бранхіди», при храмі Аполлона. Але найбільшу перевагу Геродот віддавав Дельфійському оракулу та дельфійському жрецтву. У його «Історії»

виявляються близько 100 посилок на дельфійські пророцтва [58, с. 14]. З певною долею впевненості оракулярну традицію можна віднести до писемних джерел Геродота. Більшість оракулів, що містяться в його «Історії» – це результат пошуків самого автора [99, с. 9].

Надаючи величезного значення цьому джерелу інформації, Геродот, судячи за його висловлюваннями, намагався побувати у більшості святилищ та поспілкуватися зі служителями культу [58, с. 14].

Незважаючи на часто скептичне ставлення до традиційних народних вірувань, Геродот відрізняється щирою та глибокою вірою в оракули: «Що оракули бувають неправдивими, я цього не припускаю, бо вони промовляють так ясно і я не маю наміру їх спростовувати...» [6, с. 375]. У Геродота ми знаходимо приклади звернення до оракула з питань встановлення нових культів, законодавства, заснування колоній, ведення військових дій, що супроводжуються неодноразовими вказівками на значущість звернення до оракула та важливість виконання отриманих порад божества [66, с. 380].

Отримані передбачення людина може тлумачити на власний розсуд, може сама вирішити для себе, приймати їх чи ні, трактувати їх по-різному. Яскравим прикладом такого тлумачення є історія про початок військових дій між Крезом та персами. Після того, як Крез віддячив провидцям, вмилостививши їх багатими дарами [6, с. 26], він поцікавився, чи варто йому вирушати війною на персів і шукати для цього союзників? У відповідь він почув, що почавши війну зруйнує могутнє царство. Також він отримав пораду знайти найсильніше грецьке місто і укласти з ним союз [6, с. 27]. Лідійський правитель сприйняв це пророцтво як запоруку своєї перемоги у війні з Кіром. Проте, така неоднозначність слів оракула могла містити більше змісту, аніж просто художній мотив, який в подальшому був використаний автором, як прояв фатальної самовпевненості лідійця [65, с. 9]. Зовсім не обов'язковим видається те, що провидиця мала на увазі загибель Лідії. В іншому випадку, для чого жриця радила знайти грецького союзника, який, таким чином, буде також приречений на поразку? Можна припустити, що

Геродоту просто не були відомі точні рядки пророцтва, адже він передає їх не типовою для себе прозою [58, с. 240]. Відповідно, пророцтво могло бути інтерпретоване автором в іншому контексті та використані як певний художній мотив. Більш ймовірним здається те, що Геродот, отримавши інформацію з дельфійського джерела, намагався зобразити оракула у вигідному світлі і його багатозначне пророцтво висвітлити як фатальну помилку лідійського правителя [65, с. 9].

Зазнавши поразки у війні з персами, Крез з обуренням запитав, чому бог не виправдав його надії. Геродот вважає, що Крез неправильно витлумачив пророцтво Аполлона [6, с. 33]. Тут ми бачимо приклад використання пророцтва оракула з політичною метою, Дельфи, даючи позитивний оракул Крезу, були впевнені в перемозі лідійців, це підтверджує і порада про укладання союзу з греками [66, с. 380].

У давньогрецьких історичних творах написи, зокрема присвятні, цитуються безсистемно: історики не ставлять завдання докладно викласти зміст писемних джерел, інформацію яких вони, на думку дослідників, не відрізняють від отриманої шляхом розпитувань [70, с. 27]. Присвятні написи рідко цитуються: в «Історії» Геродота – п'ять разів [6, с. 27, 201, 243-244, 248, 376]. Тим не менш, присвятні написи можуть виконувати в історичних творах різні функції.

Насамперед, вони використовуються як аргумент у дискусії з якогось спірного питання. Геродот, перераховуючи дари лідійського царя Креза, які він відправив у Дельфи, згадує про золоту посудину для очищення з написом «присвятний дар лакедемонян». Історик вказує, що напис фальшивий, тому що це один із присвятних дарів Креза [6, с. 26]. Геродот також цитує посвяти написи з храму Аполлона Ісменія у Фівах, доводячи, що греки запозичували алфавіт у фінікійців за кілька поколінь до Троянської війни [6, с. 243-244]. Це міркування і написи, що ілюструють його, історик поміщає у відступі від основної нитки розповіді [70, с. 27].

Геродот, повідомляючи про це [6, с. 248], писав, що на десяту частину викупу афіняни присвятили богині Афіні мідну четвірку коней, з вирізаним на ній переможним написом, який Геродот наводить у своєму описі. Під час іонійського повстання перед битвою з фінікійським флотом частина самоських кораблів залишила союзників іонійців, інші ж кораблі взяли участь у битві. Геродот, розповідаючи про це [6, с. 284], відзначив, що влада Самоса, прагнучи увічнити цей доблесний подвиг, наказали зафіксувати на колоні їх імена. Геродот бачив цей напис і помістив його у текст свого розділу [70, с. 27].

Присвятні написи в історичних творах не тільки служать джерелом інформації, але є елементом композиції твору. Написи можуть використовуватися як висновок у викладі будь-якої події, надаючи всій розповіді цікавості. Цю «орнаментальну» функцію написів С. Вест вважає в «Історії» Геродота основною, наголошуючи на його неточності в описі пам'яток; на її думку, Геродот цитує написи насамперед заради їхньої цікавості [70, с. 28].

Прикладом може бути розповідь про будівництво моста через Боспор за наказом царя Дарія (515 р. до н.е.) – самосцем Мандроклем. Дарій, як відзначив Геродот [6, с. 200], був вельми задоволений спорудою і обсипав самосця дарами. Мандрокл частину цих багатств використовував для написання картини із зображенням всього процесу будівництва. Цю картину Мандрокл присвятив храму Гери на Самосі, супроводивши її написом, який цитує Геродот [70, с. 28].

На честь чотирьохсот пелопонеських воїнів, які загинули разом зі спартанським царем Леонідом у битві при Фермопілах, було встановлено камінь з відповідним написом, окремий напис був присвячений полеглим спартанським воїнам, яких налічувалося 300 чоловік. Ці написи з точністю цитує Геродот [6, с. 354]. Йому відоме і посвячення, зроблене в вигляді напису на могилі на честь провидця Мегістія. Це посвята у формі

чотиривіршу, виконаний поетом Симонідом Кеоським [16, с. 168], також дослівно наводить Геродот [6, с. 354].

Геродот, мабуть, мав доступ і до перських офіційних документів. На підставі цих документів Геродот розповідає [6, с. 161-163] про поділ перської держави на 20 сатрапій або податкових округів, для кожного у тому числі встановлювалася єдина сума данини. Сама ж Персія була вільна від сплати податків. З цих же документів Геродот отримав відомості про те, що данина збиралася у вавилонських срібних талантах. Геродот також повідомляє про перерахунок вавилонських срібних талантів на евбейську вагу та встановлює щорічну суму надходжень данини у евбейських талантах [6, с. 161-163].

Керуючись, мабуть, перським документом, Геродот дає докладний опис царської дороги із Сард до Суз з точною вказівкою кількості стоянок та відстані між ними. Кожна стоянка, як зазначає Геродот, була забезпечена чудовим заїжджим двором [6, с. 242].

Геродот, швидше за все, не знав Бехістунського напису, бо ніде про нього не згадує, але оскільки цей документ мав величезне значення для персів, деякі фрази з нього стали широко цитуватися в офіційних перських текстах [29, с. 194]. Тому, коли Геродот цитує листа Дарія Гістією, Мілетському тирану [6, с. 234], він починається словами: «Гістей, цар Дарій говорить тобі ...». Вираз «каже цар Дарій» походить з Бехістунського напису [60, с. 256]. Геродот непогано знався на перських справах часів Дарія. Так, його розповідь про боротьбу між синами Дарія за владу [6, с. 298-299] знаходить підтвердження у так званого «гаремному написі» Ксеркса з Персеполя [33, с. 482].

Після розправи над Гауматою, який правив у Персії впродовж семи місяців, видаючи себе за сина Кіра Смердіса, вбитого за наказом його брата Камбіса, який вирушив воювати до Єгипту, між знатними перськими змовниками почалися суперечки про форму правління. Про це докладно розповідає Геродот [6, с. 158-160]. Російські дослідники В. В. Струве,

І. М. Дьяконов, А. І. Доватур та М. А. Дандамаєв вважають, що розповідь Геродота ґрунтується на справжній перській традиції [42, с. 182].

Геродот не володів ні перською, ні єгипетською мовами, тому користувався послугами перекладачів. Завдяки цьому він дізнався про зміст напису на нижній частині піраміди Хеопса [6, с. 116], написи на гробниці, викладеній з глиняних цеглин єгипетського фараона Асихіса [6, с. 119], а також написи на кам'яній статуї фараона Сетоса [6, с. 121].

Але, безперечно, основним джерелом Геродота була усна традиція. Геродот, працюючи над своєю історичною працею, майже не мав попередників і змушений був йти непротореним шляхом. Традиція історіописання в Елладі тільки-но починала складатися (в особі логографів), а традиція складання хронік, анналів у грецьких полісах, ще не сформувалася. Вже набагато легше було античним історикам наступних епох. Вони мали змогу черпати інформацію один в одного, посилатися на сформовану писемну традицію, створювати такий могутній інструмент роботи, як науковий апарат. Посиланнями на твори попередників переповнені твори авторів, які працювали в історичному жанрі протягом елліністичної та римської епох: Полібія, Діодора Сицилійського, Тита Лівія та багатьох інших. А на кого було посилатись Геродоту? До нього ніхто не писав про греко-перські війни (принаймні, з таким ступенем фундаментальності та детальності). Сам історик теж не був безпосереднім очевидцем описаних ним подій: на момент вигнання персів з Еллади він був ще дитиною. В результаті, збираючи необхідні відомості, йому доводилося, об'їжджаючи міста та країни, у буквальному значенні слова «записувати свідчення» від свідків подій. Коли ж мова йшла про більш давні події, очевидців яких неможливо було знайти, Геродот спирався на найбагатшу усну традицію. То тут, то там він уважно слухав (і, мабуть, записував) те, що пропонували йому місцеві жителі, – розповіді про минуле, легенди, анекдоти, казки... І зберіг усе це для нас хай не без деякого сумбуру [93, с. 144].

Геродот повідомляє імена деяких своїх інформаторів. Це Архій, з яким Геродот познайомився у спартанському окрузі Пітан. Він був онуком того Архія, який брав участь у спартанській експедиції проти Самоса під час правління Полікрата [6, с. 151]. У Скіфії його інформатором був авторитетний скіф Тімн, який розповів Геродоту про долю еллінізованого скіфа Анахарсіса [6, с. 318].

Одним із інформаторів Геродота був Ферсандр з Орхомену, визначний прихильник персофільського угруповання, який повідомив Геродоту про те, що якийсь перс передбачив, що військо Мардонія буде розгромлено в битві при Платеях [6, с. 398]. Серед інформаторів Геродота було чимало жерців та жриць. Так, жриці в Додоні Променія, Тімарета та Нікандра розповіли про появу провидиць у Додоні та Лівії [6, с. 95]. Серед іноземних інформаторів Геродот називає ім'я Зопіра – перського перебіжчика та правнука перського воєначальника Мегабіза [6, с. 179]. Але найчастіше Геродот обмежувався анонімними зауваженнями, вказуючи лише на етнічну приналежність інформаторів: афіняни, аркадяни, коринфяни тощо.

Підтвердженням того, що в часи Геродота усна традиція вважалася основним видом інформації є його думка про те, що критерієм істини можна вважати тільки побачене ним самим [6, с. 86]. Тому Геродот велике значення надавав так званим візуальним джерелам інформації. Він докладно описував пам'ятки мистецтва і архітектури та інші об'єкти та явища, побачені ним, завдяки яким він отримав інформацію, або у зв'язку з якими він дізнався про історичні відомості, про що і повідомляє у своєму творі [82, с. 136].

Описуючи дари, надіслані Крезом у Дельфи, Геродот допомагає читачеві зрозуміти дії мідійського царя, спрямовані на підготовку його до війни з персами [6, с. 26]. Розповідаючи про Вавилон, Геродот підкреслює грандіозність завоювань Кіра [6, с. 65-67].

Опис пірамід Хеопса та Хефрена послужили для Геродота свідченням найбільших тягарів і поневірянь, яких зазнали єгиптяни в час їхнього правління [6, с. 115-117].

Характеризуючи знаменитий лабіринт та Меридове озеро, на березі якого він стояв, Геродот показує, чого могли досягти єгипетські царі після звільнення Єгипту від ефіопів, якщо вони діяли спільно, уклавши договір про дружбу [6, с. 123-124].

Розповідь про архітектурні споруди Амасісу та його присвятні дари в храми, у тому числі й еллінські, дозволили Геродоту показати велич правління цього фараона [6, с. 131-133].

Найважливішим джерелом Геродота, зокрема встановлення хронології, служили також списки посадових осіб. Геродот керувався списками спартанських царів [6, с. 348-349], афінських архонтів та жриць.

Оскільки усна традиція була для Геродота головним джерелом інформації, він не заперечував значення міфів, сновидінь, чудес, але намагався надати їм раціонального пояснення і вважав міфологічні сюжети є першоосновою для реальних історичних подій: на кожному кроці Геродот говорить про богів чи долю, тим самим пов'язуючи себе з тією полісною та дополісною міфологією, внаслідок розриву з якою тільки й могла з'явитися самостійна фактографічно-прагматична історіографія. У Геродота неможливо зрозуміти, якими поясненнями він найбільше користується, релігійними та міфологічними чи фактографічно-прагматичними. Крім того, розмірковуючи про вплив богів і долі на людську історію, він щохвилини готовий відмовитися від цього впливу, заявляючи, що, можливо, справді так вирішили боги, а можливо, та чи інша подія виникла сама собою [61, с. 90]. В «Історії» плин історичного часу визначений вже не стільки волею божеств і їх містичними вчинками, в які необхідно вірити, скільки пристрасною природою людської особистості. Проте розповідаючи про те, як людські пристрасті впливають на хід історії, дослідник доволі часто користувався легендарними переказами, наближеними до фольклорних (до прикладу, історія насильницьку зміну правлячого режиму в Лідії, здійсненою ображеною дружиною і особистим тілоохоронцем царя Кандавла [6, с. 16-17] чи розповідь про віроломне заволодіння Ксерксом дружини свого брата

Масіста, яке завершилось військовим конфліктом між двома перськими народами [6, с. 424].

Раціоналізуючи історичні події, Геродот коригує міфологічний принцип сприйняття реальності, визначений його попередниками – логографами. З його роздумів випливає, що історичний процес – це послідовність доленосних випадків, що сталися як результат прояву можновладцями, своїх пристрастей. І тому історію рухають їх марнославство, заздрощі, ревності, інтриги, прагнення до багатства і слави [44, с. 205].

Так, причину ворожнечі між Заходом і Сходом, що згодом призвела до війни між греками і персами, Геродот вбачав у міфологічних викраденнях жінок: Іо, доньку царя Аргоса, викрали фінікійці і поспішно попливли до Єгипту, а елліни викрали у Тирі царську доньку Європу. Він вважає, що це були критяни [6, с. 14].

Геродот раціоналізує міф про викрадення Європи Зевсом. Такому ж раціоналістичному опрацюванню Геродот піддає і міф про викрадення сином троянського царя Пріама Олександром-Парісом дружини спартанського царя Менелая Єлени [6, с. 110-112]. В інтрепретації «батька історії» Єлена виступає в ролі пасивної жертви підступного спокусника [36].

Раціоналістичне пояснення Геродот дає також міфологічній розповіді про походження оракулів у Лівії та Додоні [6, с. 95-96]. Очевидно з фольклорної традиції походить оповідання Геродота, яке також було раціонально пояснене, про походження подвійної царської влади у Спарті [6, с. 274].

Геродот поєднував божественне пояснення явищ з природним. Так, він писав, що якщо Посейдон робить землетруси, то результатом цього землетрусу стала розселина між горами [6, с. 294]. Надаючи серйозну увагу міфам та усній традиції, Геродот разом з тим протиставляв міфологічний та історичний періоди. Порівнюючи Полікрата та Міноса, Геродот розрізняє героїчний, (тобто міфологічний) період та історичний [6, с. 169]). Він

усвідомлював, що описуючи історичні події, необхідні тверді докази [82, с. 138]. Тому «батько» історії обрав собі такі принципи:

Він стверджував, що головною його метою був запис подій, які відбулися і гідних подиву великих діянь, здійснених еллінами та варварами, щоб вони згодом не прийшли в забуття, а також все інше та причину, через яку вони почали війну один проти одного; розглядаючи конкретні події, пов'язані з початком греко-перських війн, Геродот дає цьому цілком раціональне пояснення, вказуючи на роль іонійського повстання та агресивну політику царів династії Ахеменідів [6, с. 256, 258].

Ще одією метою Геродот задекларував встановлення істини, розповідаючи про ті чи інші події. В ім'я цієї мети він скурпульозно і добросовісно збирав всі свідчення про предмет, що був об'єктом його уваги і їхній основі намагався відтворити картину того, що відбувається. Іноді таке відтворення було неможливим через крайню суперечність чи фантастичність доступних для Геродота свідчень, але і в подібних випадках він не менш добросовісний [95, с. 11]. «Що ж до мене, – говорить історик, – я маю своїм обов'язком писати, що кажуть, проте я не зобов'язаний беззаперечно вірити всьому, що кажуть, і це стосується до всього мого оповідання» [6, с. 335].

Отже, ключовий принцип Геродота – відкритість для будь-якої інформації. І, між іншим, це видається чи не більш ефективним, ніж підхід Фукідіда – просіювати всі дані через сито критики і залишати тільки ті, які виглядають достовірними. Адже це насправді надто суб'єктивний критерій. Адже те, що здавалося цілком достовірним давньогрецькому історичу, часом може викликати лише скептичну усмішку у дослідника наших днів, і навпаки. Погляди Геродота і в цьому відношенні виявляються ширшими [93, с. 143].

Своїм обов'язком Геродот вважав за необхідне передавати все, що йому розповідали, але вірити всьому він не зобов'язаний: «Нехай той, хто вважає такі оповідання, що їх переказують єгиптяни, вірогідними, має право вірити їм» [6, с. 115]. Іноді він супроводжує чергову оповідку іронічним

коментарем («з-поміж інших дурниць розповідають» [6, с. 79]), іноді перекладає відповідальність за достовірність інформації на оповідачів («отаким є походження скитів за їх власними словами» [6, с. 181]), іноді висловлює скепсис («Таке оповідання мені здається найвірогіднішим, але треба мені переказати і менш вірогідне, бо і таке ще існує» [6, с. 136]), іноді категорично не вірить («Проте за іншим переказом, який поширився, але був цілком безпідставним» [6, с. 151]). У такий спосіб «Історія» трансформується частково на фіксацію реальних подій, частково на зібрання белетричних новел – перший вірєць європейської прози [101, с. 46].

Принцип відбору та дослідження інформації Геродотом зводився до наступного:

- насамперед, він записував усе те, що спостерігав на власні очі: «До них я додаю також дещо, що я бачив на власні очі» [6, с. 106];
- все про що дізнавався зі слів інших: «Досі те, що я розповів, було почерпнуто з того, що я бачив, і з моїх міркувань і з відомостей, про які я тут розпитував, а далі я посилятимуся на розповіді єгиптян котрі я чув» [6, с. 106];
- те, що ставало йому відомим у результаті власного дослідження та висновків.

Геродот намагався наводити різні погляди [6, с. 121, 122, 136], але за істину часто приймав те, що міг підтвердити, побачивши на власні очі [6, с. 122], або з міркувань вірогідності [6, с. 93, 148], або якщо різні точки зору збігалися [6, с. 183].

Часто, наводячи різні погляди, Геродот остаточну відповідь залишав за читачем, підтверджуючи тим, що істина може бути досягнута лише завдяки міцному доказу [6, с. 115, 225]; Геродот продемонстрував також і здатність до філологічної критики [40, с. 98].

Порівнюючи гомерівський епос з циклічною поемою «Кіпрії», він виявив протиріччя, яке полягало в тому, що Гомер, хоч і помістив Єлену в Трої, знав про те, що Паріс та Олена на кораблі були занесені вітром у

Єгипет, про що він і повідомляє в Одиссеї. У поемі «Кіпрії» Єлена та Паріс з Спарти прямо вирушили до Трою [27, с. 54]. На цій підставі Геродот робить висновок, що поема «Кіпрії» належала не Гомеру, а іншому автору [98, с. 115].

Манера оповідача, що виступає в руслі звичного для його публіки епічної або новелістичної розповіді – простої і ясної, що відрізняється повнотою і уповільненістю, з характерними повторами, казковою образністю, загальними сентенціями тощо. Недарма давні критики називали Геродота наслідувачем Гомера [11, с. 228; 17, с. 29], а нові з таким ж правом говорять про пронизаність його розповіді новелістичними мотивами та прийомами [45, с. 65]. Слід, проте, пам'ятати, що ця близькість «Історії» Геродота до природних прототипів – епосу і новели – була результатом стільки ж простої наступності, як і свідомого розрахунку, коли видима природність виявляється відбитком високо вже розвиненого смаку і техніки слова [98, с. 113].

Так чи інакше, твір Геродота – аж ніяк не наївна повість. У самій простоті його викладу сучасні вчені справедливо вбачають те особливе мистецтво, яке полягає у вмінні не виставляти себе з зовнішнього боку. Втім, у промовах дійових осіб, які Геродот, здається, першим став широко вводити в історичну розповідь, він досить виявляє і це зовнішнє мистецтво, випереджаючи той риторичний жанр історіописання, який згодом розвинеться під впливом софістики у Фукідіда, а потім ще більше в істориків зі школи Ісократ – Ефора та Феопомпа [98, с. 113]. Наскільки Геродот володів формальним мистецтвом, можна відчувати, перечитавши з цього погляду такі риторично опрацьовані пасажі, як, наприклад, розмова семи знатних персів про кращу форму державного устрою [6, с. 158-159], або нарада у Ксеркса напередодні походу на Грецію [6, с. 300], або, нарешті, розмови Ксеркса зі своїм дядьком Артабаном [6, с. 312] та спартанським вигнанцем Демаратом [6, с. 322]. В усіх цих випадках майстерно вибудовані і конфронтуючі один з одним промови не лише справляють додатковий

драматичний ефект, але й дають змогу історику чіткіше представити різноманітні політичні, житейські і філософські, погляди і думки [98, с. 112].

Через весь твір «батька історії» червоною ниткою проходить тема протиставлення греків і варварів. Для Геродота термін «варвар» не мав того принизливого значення, яке зазвичай асоціювалося з ним [34, с. 64-65], і у грецькій ідеології він дає нам яскравий приклад напрямку, який збігається з превалюючим. Він писав свою «Історію» після закінчення греко-перських воєн, у перші роки іншої – Пелопоннеської війни, тобто жив і творив у світі, де панував не страх перед Перською державою, а суперництво між двома великими полісами Греції – Спартою і Афінами. Характеризуючи азіатський «варваризм», історик прагнув пояснити сучасникам причини як постійної ворожнечі між азіатами-варварами і європейцями-еллінами, а й ворожнечі у Греції між дорійцями-спартанцями і іонійцями-афінянами [63, с. 18]. З огляду на домінуючі в той час тоді уявлення рядового грека, «грека на агорі», відношення Геродота до негреків нетипове. Відзначаючи в греків гідні похвали якості, властиві лише їм, Геродот у той самий час не стверджував перевагу еллінів над варварами і не розділяв поширену Греції V ст. до н.е. теорію, згідно з якою все, що відрізняється від грецьких звичаїв, заслуговує на осуд. Йому не була властивою національна зарозумілість і почуття національної винятковості греків.

Як бачимо, по-перше, йдеться про греків і варварів, тобто тільки на них для Геродота – справжнього сина свого часу – ділиться людство; і по-друге, і ті та інші здатні на великі та гідні подиву діяння. «Історії» Геродота властива певна історична концепція – ідея про давнє протистояння еллінів та варварів, Європи та Азії, Заходу та Сходу. У цьому плані важливо що у початкових розділах огляд причин, які призвели до ворожнечі еллінів і варварів. Геродот прагне простежити по можливості витоки ворожнечі, що розділила Європу та Азію ще з давніх-давен, і тим самим показати її давній і непримиренний характер.

Ворожнеча, що вилася на заключній стадії у війну греків з персами (варварами), представляється Геродоту одночасно як зіткнення двох систем – світу вільних, які підкоряються лише закону еллінів та перській деспотії. Витоки військової доблесті греків та його кінцевих успіхів кореняться, згідно з Геродотом, у вільному устрої громадянського суспільства, тоді як, навпаки, деспотичним ладом Перської держави обумовлені невдачі полчищ варварів, що обрушилися на Елладу [63, с. 19]. Історик, не боячись (за його словами) погрішити проти істини, зазначає, що «рятівниками Еллади були афіняни, він не буде далеким від істини, бо завдяки тому, що вони зробили, так чи інакше, було здобуто перемогу. Вони воліли, щоб Еллада була вільною і так вони перетягли на свій бік всіх еллінів, які не підкорилися персам, і, звичайно, з допомогою богів, відбили напад Царя» [6, с. 331].

Історія і звичаї стародавнього Сходу, як його культурного населення, так і нецивілізованих племен, викликали жвавий інтрес Геродота. Він прагнув виявити у кожного народу, про який писав, його характерні риси, «інакшість» [57, с. 190]. Історик дивиться на інших ніби очима сучасників, найчастіше відштовхуючись, чи то за аналогією чи від протилежного, від власних звичаїв греків. Геродот писав, що інші чинять «як» чи «не як» елліни, водночас даючи нове розуміння інших народів [63, с. 19].

Життя народів, з якими Геродот знайомився у своїх подорожах, вражало його насамперед тим, чим воно відрізнялося від життя еллінів. Воно здавалося дивовижним, а розповідь про дивовижі (цікавинки) була однією з основних цілей його праці. У цих оповіданнях про побачене і почуте історик багато говорить про варварів, але ми не знайдемо тут упередженого, свідомо негативного ставлення до них. Навпаки, Геродот віддає належне їхнім досягненням, багато що викликає його схвалення і навіть захоплення. Так, він запевняє, що внаслідок виховання у персів не було ніколи випадку, щоб перс убив свого батька чи матір; повідомляє, що в персів ніколи не карають людину за перший злочин, і вважає такий звичай похвальним [6, с. 54-55]. Дуже розумним Геродот вважає вавилонський звичай – хворому, якого

виносять на ринок (адже у них немає лікарів), дотримуватись порад того, хто самвилікувався від його хвороби [6, с. 71-72].

Головну доблесть персів Геродот вбачає у мужності [6, с. 54]. Неодноразово в «Історії» виявляється гуманне ставлення до варварів. Повідомляючи, що з усіх відомих йому народів «саме у персів найбільше в пошані доблесні воїни», Геродот проте розповідає про те, як Ксеркс наказав відрубати голову мертвому Леоніду і посадити її на палю, пояснюючи наказ царя його ненавистю до Леоніда: нікого зі своїх ворогів Ксеркс не ненавидів так люто, як Леоніда. «Інакше ніколи б він не вчинив такої наруги над тілом загиблого», – зауважує історик [6, с. 357].

Загалом Геродот захоплений Сходом, його мудрістю, але схильний її перебільшувати. Плутарх, який недолюблював Геродота за його негативні відгуки про батьківщину Плутарха Беотії, у творі «Про злочесність Геродота» дуже промовисто назвав його «прихильником варварів» [20, с. 67].

Елліни виявляли велику терпимість до інших народів. Терпимість, однак, не означала визнання рівності між греками та варварами. Навіть Геродот, схильний перебільшувати внесок східних народів (варварів) у розвиток грецької культури, був проте впевнений у моральній перевазі елліна над варваром, накладав, на його думку, на грека певні моральні зобов'язання [43, с. 33].

Отже, твір Геродота є взірцем історіографії вищого рівня, ніж твори логографів. Геродот не тільки здійснив перенесення історичного інтересу з далекої міфологічної епохи на більш сучасну. Описавши греко-перські війни і показавши перевагу еллінської цивілізації, для якої була характерна демократична полісна система, над східною цивілізацією, що вирізнялася жорстоким деспотичним режимом із східно-бюрократичною системою, «батько» історії сприяв зростанню національної самосвідомості греків, і у зв'язку з цим формуванню історії як науки [98, с. 115].

Викладені вище факти характеризують Геродота як старанного і добросовісного дослідника, проникливого і безумовно талановитого

оповідача. Безумовно це не означає, що всі його повідомлення відповідали істині. Ці розбіжності з істиною траплялися не через недобросовісність чи умисну тенденційність у висвітленні подій, а через специфіку рівня тогочасних знань. Геродот стояв біля витоків формування своєрідних історіографічних канонів і в значній мірі він залежав від фольклорних методів формування сюжету твору. У різних народних оповіданнях дія одного не узгоджувалась з дією іншого, один і той же персонаж міг здійснювати взаємовиключні вчинки. Такі розбіжності не були усунуті Геродота, який записував несумісні епізоди, вірогідно отримані з різних джерел. Їх дослідник або не зміг їх узгодити між собою, чи не звернув увагу на розбіжності, що було властиво для авторів великих творів.

Звертаючись до характеристики праці Геродота загалом, необхідно наголосити на тісному взаємозв'язку його тематичних, композиційних і стилістичних особливостей, чим по суті і пояснюється внутрішня єдність цього твору. У тому остаточному вигляді, який встиг надати йому сам автор, він постає перед нами як результат тривалих свідомих зусиль багато в чому вже досвідченого майстра. Твір Геродота, безумовно, має свою тему, і цією темою є цілком певний і важливий сюжет політичної історії – греко-перські війни, що розглядаються автором у більш загальному історичному контексті, в рамках споконвічного конфлікту між Європою та Азією, Заходом та Сходом. Цілком ймовірно, що ця тема виникла перед поглядом історика не відразу, що тривалий час, у тривалих своїх подорожах, він накопичував спостереження, робив нотатки і опрацьовував матеріал спочатку швидше у вигляді оповідань про окремі країни і події, тобто у вигляді окремих нарисів змішаного історико-етнографічного характеру, як це було зазвичай у тодішніх письменників-логографів. Однак в «Історії» перед нами проступає названа головна історична тема – і в зачині, і в розсипаних всюди окремих репліках, і в основному змісті, – і цьому цілком відповідає витриманий у головних рисах план оповіді.

РОЗДІЛ 3. ТВОРЧА СПАДЩИНА ГЕРОДОТА В ОЦІНЦІ АНТИЧНИХ АВТОРІВ

Твір Геродота, що виділяється різноманітністю свого змісту, великою кількістю тем, і відобразив новий для ранньокласичного часу погляд на історіоописання, не міг не викликати до себе критичного відношення. Геродот і його «Історія» завжди знаходились в центрі уваги незалежно від того, чи було відношення до історика позитивним чи негативним.

Стверджується, що одним з перших критиків Геродота був Фукідід. Щоправда, у даному випадку діє *argumentum ex silentio*². Характеризуючи своє ставлення до попередників, і підкреслюючи їх помилки, Фукідід зазначав, що не слід довіряти історіям, які здебільшого вигадують логографи, бо їхні історії в основному нечувані і не піддаються перевірці. Дослідники вважають, що до логографів, які створили ці історії, Фукідід зараховував і Геродота [33, с. 461]. Але Діонісій Галікарнаський, який склав відносно розлогу характеристику логографів, Геродота до них не відносить [10]. Більше того, Діонісій, називаючи імена перших істориків, які жили до часу Фукідида, проводить чітку різницю між ними та «батьком» історії. У цьому випадку слід зазначити, що і В. Борухович, і за ним І. Суріков наводять не повний переклад п'ятої глави трактату Діонісія, де йдеться про логографів [83, с. 412]. Він пише: «Але Геродот Галікарнаський, який народився незадовго перед перською війною і дожив до пелопоннеської війни, запропонував розумний і більш чіткий план. Він вирішив не писати історію одного міста чи одного народу, але зібрати разом думки про різні події, що відбулися в Європі та Азії і об'єднати їх у єдиному всеосяжному творі. Відправною точкою у своїй «Історії» він робив розповідь про лідійське панування і довів своє оповідання до Перських війн, включивши в єдиний виклад усі важливі події, які відбулися в Греції та варварському світі протягом цього періоду, що склав 220 років, крім того, він додав до свого стилю якості, якими інші історики знехтували [82, с. 170].

² укр. аргумент від тиші – висновок, що ґрунтується на відсутності тверджень в історичних документах

На думку В. Строгоцького, якщо б Фуکیدід відносив Геродота логографів, то, враховуючи високу характеристику, яку дав Діонісій Геродоту, він обов'язково використав би це у своїх критичних нотатках по відношенню до Фуکیدіда. Тому, негативно оцінюючи творчість логографів, Фуکیدід, швидше всього, мав на увазі тільки цих ранніх істориків [86, с. 30]. Що ж стосується Геродота, то він не згадував його імені з цілого ряду причин. По-перше, в класичний період у відповідності з усталеною практикою історики досить довільно відносились до своїх попередників, не завжди згадуючи їх, навіть якщо повідомляли отриману від них усну чи письмову інформацію [82, с. 170]. Тільки в часи Діонісія Галікарнасського ця традиція, вірогідно, стала змінюватись, можливо, під впливом діяльності александрійських і пергамських вчених. Принаймні сам Діонісій постійно посилається на свої джерела [69, с. 24].

Наступна причина, ймовірно, полягала в тому, що Фуکیدід ставив перед собою зовсім іншу мету порівняно з Геродотом, а також висунув свою власну історичну концепцію, відмінну як від Геродота, так і тим більше від логографів. Це підтверджує і Діонісій, відзначаючи, що Фуکیدід вигадав і свою власну мову і стиль, щоб таким чином відмежувати себе від усіх попередніх істориків [10].

Тим не менш, оскільки Фуکیدід в першій книзі, під назвою «Археологія», розглядає ті ж самі події, що й Геродот, то дослідники вважають, що серед попередників, яких критикує Фуکیدід він мав на увазі і Геродота, не називаючи його з етичних міркувань [91, с. 372]. Фуکیدід двічі підкреслює, що ні елліни, ні навіть афіняни не мали чіткого уявлення про те, що старшим сином Пісістрата був Гіппій, тому він став тираном після смерті батька. Про Гіппія і Гіппарха Фуکیدід детально розповідає, описуючи змову Гармодія і Арістогітона і його наслідки [28, с. 286-287].

Геродот більш детально характеризує афінську тиранію, торкаючись також цієї змови, але наводить відмінні від Фуکیدіда свідчення. Що стосується ступеню родинності Гіппія, то Геродот цілком правильно судить

про нього як про старшого сина Пісістрата [6, с. 29, 242-243]. Тому в даному випадку Фуکیدід полемізує не з Геродотом, а із згаданими логографами і, можливо, з аттидографами³, коли говорить про афінян [86, с. 31].

Разом з тим, два інших сюжети свідчать на користь того, що Фуکیدід, висловлюючи критичні судження, міг мати на увазі також і свого старшого сучасника. Перший з цих сюжетів стосується привілеїв спартанських царів. Фуکیدід подає дуже стислі свідчення, акцентуючи увагу на спірній думці про те, що спартанські царі мали при голосуванні не один, а два голоси кожен. Не називаючи конкретно по імені, Фуکیدід [28, с. 40] говорить, що «інші елліни» неправильно думають, що лакедемонські царі під час голосування мають не по одному голосу, але кожен по два».

Серед «інших еллінів» Фуکیدід цілком міг мати на увазі і Геродота, оскільки висловлена, з точки зору Фуکیدіда, неправильна думка, хоча і не співпадає з Геродотовою, але близька до нього. І. Суріков розглядає це зауваження Фуکیدіда як важливий доказ того, що «Фуکیدід під виглядом абстрактних логографів критикує конкретного автора і цей автор ніхто інший, як Геродот» [91, с. 374].

Цей висновок служить для І. Сурікова одним з доказів того, що Фуکیدід відносив Геродота до числа логографів. Але чи так це насправді? На відміну від Фуکیدіда Геродот наводить більш детальну інформацію про привілеї спартанських царів [6, с. 275-276]. Він також говорить про голоси царів, підкреслюючи, що якщо царі не з'являються в Раді старійшин (герусію), то їхні найближчі родичі серед геронтів отримують їхні привілеї. Думка Геродота більш точна. Суть в тому, що не царі мають по два голоси, як передає Фуکیدід, а два геронти які їх представляють. У випадку відсутності царів в герусії ці геронти, будучи найближчими їхніми родичами и замінюючи царів, користувались відповідними їхніми привілеями і під час голосування кожен з них, маючи право власного голосу, отримував

³ грецькі автори прозових творів, т. зв. «аттид», в яких розповідається про історію Аттики з найдавніших часів, про її політичні інститути, про походження аттичних свят та культів, а також про літературу та мистецтво.

додатково і голос того царя, якого він представляв [6, с. 275]. Таким чином і в даному випадку міг бути не згаданий Геродот, з яким дискутує Фулідід, а хтось з логографів.

Другий сюжет, інтерпретований Фулідідом критично, також має відношення до Геродота, і, можливо, в цьому випадку він якраз мав на увазі саме його. Фулідід [28, с. 40] стверджує, що у лакедемонян ніколи не існувало так званого пітанакського військового загону. Але думка Геродота в даному випадку виглядає більш привабливою, оскільки він передає доволі детальну інформацію, яку він почув в спартанському окрузі Пітане, де він безпосередньо побував і вказує конкретні імена своїх інформаторів [6, с. 409, 151]. Коментатори Геродота наводять ряд доказів на користь його інформації [82, с. 172].

Разом з тим є і приклади схожості думок двох істориків з доволі важливих питань світоглядно-політичного характеру. Так, обидва історики однаково позитивно оцінюють внесок Афін у порятунок Еллади під час греко-перських війн, а також вважають захоплення афінянами Сеста і повернення лакедемонян на батьківщину як початок нового етапу в грецькій історії: «Тут я мушу висловити одну думку, яка може викликати в більшості незадоволення, проте я її висловлю, бо вона відповідає істині і я не вагаюся сказати про це. Отже, якби афіняни, перелякані небезпекою, що на них насувалася, покинули свою країну, або не покинувши її залишилися б і піддалися Ксерксові, ніхто б з еллінів не наважився б виступити проти Царя. Отже, якби ніхто не вчинив опору Ксерксові на морі, ось що відбулося б на суші. І хоча пелопоннесці спорудили багато укріплень на Істмі, союзники лакедемонців покинули б їх не тому, що вони зробили б це навмисне, але тому, що потреба змусила б їх так зробити, бо морське військо варварів заволодівало б їх містами один за одним і вони залишалися б зовсім самотніми, і хоча б відокремлені одні від одних, вони здійснювали б великі подвиги, а після були вславлені, все одно загинули б. Така була б їхня доля, або бачачи як інші елліни піддаються персам, вони почали б якісь переговори

з Ксерксом. І так в обох випадках Еллада була б поневолена персами, бо я не можу зрозуміти, навіщо потрібні укріплення, що були побудовані на Істмі, якщо Цар панує на морі. Проте тепер якщо хтось скаже, що рятівниками Еллади були афіняни, він не буде далеким від істини, бо завдяки тому, що вони зробили, так чи інакше, було здобуто перемогу. Вони воліли, щоб Еллада була вільною і так вони перетягли на свій бік всіх еллінів, які не підкорилися персам, і, звичайно, з допомогою богів, відбили напад Царя» [6, с. 331]. У Фукідіда читаємо наступне: «Отже, ми стверджуємо, що при Марафоні ми одні, раніше за всіх виступили проти персів (490 р.); потім, коли вони з'явилися вдруге і ми не змогли здолати їх на суходолі, ми всі як один сіли на кораблі, щоб воювати з ворогом на морі при Саламіні (480 р.). Це мало своїм наслідком те, що перси не могли підійти по морю, від міста до міста, до Пелопоннесу і розорювати його, в той час через велику кількість кораблів міста були не спроможні допомагати одне одному. найкраще підтвердження цьому дали самі вороги; розбиті на морі, вони поступово відступили з більшою частиною війська, оскільки усвідомлювали нерівність своїх сил. однак коли обставини склалися таким чином і коли стало зрозуміло, що порятунок Еллади залежить від її флоту, ми для цього виконали три найбільш корисні справи: доставили найбільшу кількість кораблів, дали проникливого стратега і проявили запопадливість, саме: з чотирьохсот кораблів ми доставили трохи менш двох третіх, начальником флоту назначили Фемістокла, який був головним винуватцем того, що битва відбулась у вузькій протоці, а це, без сумніву, і врятувало Елладу» [28, с. 60].

Необхідно також відзначити факти прихованої полеміки Фукідіда з Геродотом, особливо це стосується оцінки військово-політичної діяльності Фемістокла. Геродот, зокрема, вказував, що Фемістокл вважався розумною людиною, що слава про нього як про найрозважливішого з еллінів гриміла по всій Греції, що навіть спартанці присудили Фемістоклу нагороду за мудрість і спритність [6, с. 384, 387]. Але поряд з цим поширеним поголосом про Фемістокла, до якого Геродот у кращому випадку ставиться байдуже, він не

втрачає нагоди вколоти і очорнити Фемістокла, всю перевагу якого він бачить хіба в хитрощах і лукавстві [6, с. 369, 372]. Зовсім по-іншому оцінював діяльність Фемістокла Фуکیدід: ведучи, очевидно, приховану полеміку з Геродотом, Фуکیدід [28, с. 82-83] написав справжній панегірик Фемістоклу, вказуючи на незвичайну духовну силу його природи, позбавленої будь-якої наукової освіти, його миттєву винахідливість і проникливість [49, с. 436].

В «Історії» Фуکیدіда, містяться так само елементи прихованої критики Геродота з приводу критичного сприйняття інформації. Зокрема він відзначав [28, с. 40], що не «вважає правильним передавати почути від першого зустрічного, полемізував з Геродотом, який вважав [6, с. 335] своїм обов'язком «передавати те, що кажуть, але вірити всьому не зобов'язаний». Продовжуючи, Фуکیدід писав: «Виклад мій позбавлений вигадок, не виявиться настільки приємним для слуху». Тут, як переконаний С. Лур'є, прямий випад проти публічних читань Геродота [62, с. 19].

Після Фуکیدіда ім'я Геродота не часто зустрічається в літературній традиції V – поч. IV ст. до н.е. Це, вочевидь, було обумовлено тими глибокими потрясіннями, які пережила Еллада в роки Пелопоннеської війни. Вже з кінці V ст. проявляються симптоми початку кризи полісних відносин, що добре помітні в «Історії» Фуکیدіда. Пелопоннеська війна не була останнім військовим конфліктом. Початок IV ст. був затьмарений новими війнами, які стали важким випробуванням для простих людей. Після пелопоннеської війни настало загальне збідніння і нужда серед рядових громадян грецьких полісів, скорочення громадянського колективу. Розорення селян і ремісників, а також колишніх воїнів, які розтратили свої статки, збільшувало кількість люмпен-пролетаріїв (охлос); в суспільстві спостерігалась крайня поляризація населення; зникав середній «клас», але швидко зростала чисельність бідних і різко скорочувалась кількість багатих. Головними гаслами ставали вимоги скасування боргів і переділу землі [82, с. 174].

Найбільш точна та яскрава характеристика плутократії (влади багатих) дана Платоном у його «Державі» [19, с. 237]: «такі люди жадібні до грошей, як це водиться при олігархічному ладі; у затьмаренні вони, як дикуни, шанують золото та срібло, у них є домашні сховища, щоб все це ховати, свої житла вони оточують огорожею, і там, прямо як у своєму лігві, вони витрачаються, не зважаючи на витрати, на жінок і кого завгодно». Платон пояснював це тим, що порушилося гармонійне поєднання трьох найважливіших елементів або початків складових сутності людських душ: розумне, афективне та нерозумне або бажане – джерело задоволень і насолод. І як тільки ця гармонія порушується, люди впадають у марнославство і бажане начало повністю опановує людиною [82, с. 174].

Про становище бідноти можна судити з деяких комедій Арістофана. У комедії «Плутос» (Багатство) він характеризує життя бідняків такими словами: «Від холоду вони шукають порятунку у лазнях, замість плаща у них лахміття, замість ліжка мішок з соломою, повний клопів, замість килимів прогнила плетінка, замість лави їм служить горло розбитої посудини» [5, с. 805].

В таких реаліях у полісах виникають тиранії, а суспільній свідомості утверджується ідея монархічної влади [97, с. 806], до неї звертаються історики (Ксенофонт), філософи (Арістотель), оратори (Ісократ). Суспільство дедалі більше пронизували індивідуалістичні та космополітичні настрої. Грецькі поліси охопила моральна та соціально-політична криза [82, с. 174].

На відміну від Фукідіда, критичні зауваження якого на адресу своїх попередників, можливо, не мали безпосереднього відношення до Геродота, критицизм Аристотеля був більш цілеспрямованими. І, хоча, він ім'я історика не називає, тим не менш, у своєму трактаті «Історія тварин» та в інших творах він явно ставить під сумнів його думку в питаннях природничої історії [83, с. 415]. Критичний стиль думок Аристотеля обумовлений його раціоналістичним світоглядом, а також його протиставленням поезії та історії, що спонукали його до переконання, що поезія філософічніша і

значніша ніж історія, так як, вона говорить про загальне, універсальне, історія про особливе. Разом з тим Аристотель як і інші філософи використовував Геродота в якості джерела інформації [3, с. 125, 142, 157].

Зневажливе відношення до Геродта висловлював також Ісократ. Афінський оратор не розділяв політичні позиції батька історії, який прославив афінську демократію і був противником одноосібної влади. Вся його політична діяльність і його ораторське мистецтво були спрямовані на утвердження і захист монархічного правління [50, с. 75].

У літературі Нового часу ставлення до Геродота було неоднозначним. З кінця ХІХ ст. виникла і стала домінуючою впродовж тривалого часу думка про те, що Геродота не читали в епоху еллінізму. Він користувався репутацією брехуна, міфолога та оповідача дивовижних історій [82, с. 176]. Цей старий гіперкритичний підхід до «Історії» Геродота залишався переважаючим до середини ХХ ст. З цього часу отримує розвиток інший погляд, згідно з яким дослідники визнавали, що Геродота читали в епоху еллінізму, але це визнання супроводжувалося застереженням, що хоча в цей час Геродот і був відомий як письменник, стиль якого набув поширення в риторських школах, але його вплив як історика було незначним [82, с. 176].

Сьогодні дослідники визнають, що Геродот був автором, якого найбільше читали впродовж всієї доби античності. Серед видатних грецьких письменників – прозаїків Геродот посідає п'яте місце перед Ксенофонтом після Демосфена, Платона, Ісократа та Фукідіда [82, с. 176]. Дослідники античної рукописної спадщини свідчать, що Геродот і Фукідід мали рівноцінне визнання у греко-римський період III-II ст. до н.е. Видатний олександрійський філолог Аристарх написав коментар до «Історії» Геродота – найдавніший коментар до твору прозового автора, що з'явився до того, як Дідім написав свій коментар до промов ораторів. Не лише Аристарх цікавився Геродотом. Знаменитий олександрійський граматик Арістофан з Візантія використав твір Геродота для своїх вправ. Інший відомий граматик Гелланік читав лекції про Геродота.

Популярність Геродота в період еллінізму підтверджується і поезією цього часу. Елліністичні поети широко використовували твір Геродота. «Історія» Геродота вплинула на Каллімаха і Аполлонія Родоського.

Заслуговує на увагу думка Діонісія Галікарнаського, який намагався, спираючись на стилістичні особливості твору Геродота, поставити його вище за Фукідіда. У трактаті «Про Фукідіда» він розглядає «Історію» Фукідіда у контексті літературної традиції та порівнює зміст і стиль твору з творами його попередників [10] об'єднуючи теми їхніх творів у дві групи: локальна історія окремих грецьких полісів чи варварських народів з елементами етнографії, як у творах ранніх іонійських істориків, і політична історія («прагматичний задум») панорама подій кількох десятиліть у різних грецьких і варварських державах, як у «Історії» Геродота [10]. Отже, Діонісій Галікарнаський виділяє особливий вид історичних творів – «краєзнавчу» літературу, засновану на знанні автором місцевої традиції. Згадка про «прагматичний задум» Геродота вказує на зв'язок міркувань Діонісія Галікарнаського про історичні твори з уявленнями Полібія про «прагматичну» історію [68, с. 998].

Розмірковуючи про стиль, Діонісій Галікарнаський відносить логографів до представників простого стилю, що володіє необхідними достоїнствами: ясністю, чистотою, стисненням, доречністю, але позбавленого додаткових [69, с. 26] (відсутність витівок мистецтва), які в свій твір вносить Геродот [10]. Повертаючись далі до порівняльної характеристики стилю істориків – попередників Фукідіда, він зауважує, що, оскільки збереглося мало творів цих істориків, про стиль логографів він не може сказати нічого певного, крім того, що вони не використовували тропів; Геродот же перевершив інших і у відборі слів, і в їхньому поєднанні, і у використанні фігур, за винятком тих, що підходять для складання судових промов [10].

Розмірковуючи про стиль історичних творів, Діонісій Галікарнаський використовує принцип порівняльного аналізу, зіставляючи попарно твори

різних авторів. Він дав порівняльну характеристику творів двох істориків. Відома така характеристика Геродота і Фукидіда у «Листі до Помпея» [11, с. 226]. В цьому ж творі він порівнює Ксенофонта з Геродотом [11, с. 230-231]. Якщо зіставлення стилів Геродота та Фукидіда будується за чітким планом: за перерахуванням необхідних переваг та вказівкою на їх наявність або відсутність у обох авторів слідує такий же розбір додаткових переваг стилю, то порівняння інших істориків з Геродотом або Фукидідом не настільки докладне: Діонісій Галікарнаський не відзначає всіх необхідних та додаткових переваг стилю у Ксенофонта та Філіста, наслідувачів відповідно Геродота та Фукидіда, але дає оцінку їх творам загалом і вказує на те, чи варто їх наслідувати [71, с. 465].

Діонісій Галікарнаський співставляє стиль істориків та ораторів. У своєму трактаті «Про з'єднання слів» виходячи з типу об'єднання слів, розміщує Демосфена в одну групу з Геродотом [9, с. 212]. Згадка істориків та ораторів може ілюструвати термінологічні міркування Діонісія Галікарнаського. Так, він вказує, що такі переваги мови, як краса і приємність, не одне й те саме: тільки краса присутня у Фукидіда та Антифонта, тільки приємність – у Ктесія та Ксенофонта, обидві якості можна знайти у Геродота [9, с. 181]. Він зазначає, що Геродот, поряд з Платоном та Демосфеном, відрізняється різноманітністю побудови періодів [9, с. 199].

Загалом Діонісій вихваляє Геродота за все, що завгодно – за добре обрану тему, вдалу композицію, історичний оптимізм, стилістичні та мовні достоїнства, – але тільки не за правдивість розповіді. Мабуть, щодо цього і в нього існували сумніви [87, с. 8].

На початку IV ст. критичне ставлення до Геродота висловив Ісократ. Тому не дивно, що його учні Ефор та Феопомп продовжили негативно оцінювати Геродота. Тим не менш, його твір для цих істориків був одним з головних джерел. Ці історики, які вийшли зі школи Ісократа і тяжіли до двору Філіпа Македонського були пропагандистами війни з Персією. Тому вони не могли не цікавитись «Історією» Геродота і, безумовно, мали

користуватися відображеною у ній інформацією. Феопомп склав навіть короткий виклад історії Геродота у двох книгах [82, с. 178]. Він прагнув виправити Геродота і додати цікавості до його історії. Страбон з цього приводу повідомляє, що Феопомп відкрито зізнавався, що розповідатиме міфи у своїй історії, вважаючи, що це найкращий спосіб історичної розповіді, ніж той, що прийнятий у Геродота, Ктесія, Гелланіка та авторів опису Індії [25, с. 7-8]. Племінник Аристотеля Каллісфен, який брав участь у поході Олександра і був вбитий ним, вписав «Грецьку історію», в якій майже слово в слово наслідував Геродота [82, с. 178].

Але парадокс полягав саме в тому, що ці ранньоелліністичні автори, перебуваючи під впливом Геродота і будучи залежними від нього, тим не менш, не втрачали нагоди звинуватити історика в брехні та ненадійності його інформації. У такий спосіб вони прагнули утвердити свою сумнівну незалежність від геродотівського нарративу і переконати читачів, що їх джерела інформації та їх спосіб викладу кращі, ніж у Геродота [82, с. 178]. Одним з перших відкрито виступив проти Геродота Ктесій, лікар з Кніду, який жив при перському дворі з 415 по 398 рр. Повернувшись до Греції, він написав «Історію Персії» та «Опис Індії». Ктесій у багатьох випадках відступає від Геродота. Проживши у Персії у зрілому віці близько 17 років, він користувався офіційними перськими джерелами – «царськими шкірами» (тобто літописами) [72, с. 54].

Як влучно підмітив І. П'янков у певній мірі одночасно Ктесій до певної міри був і доповненням і своєрідним антиподом Геродота [72, с. 54]. Ктесій як історик ще в давнину мав сумнівну репутацію. Багато античних авторів (Аристотель, Страбон, Феопомп, Плутарх) зазначали, що його відомості часто недостовірні, чи навіть фейкові. Особливо багато таких відомостей у його творі «Індіка». Патріарх Фотій, у викладі якого до нас дійшли найбільші уривки «Персики» Ктесія, кілька разів вказує, що його повідомлення суперечать Геродоту та Ксенофону [41, с. 36].

Сучасна наука загалом поділяє скептичне відношення до Ктесія як до історика. І. П'янков зазначає, що праця Ктесія, мабуть, була задумана вже після повернення з Персії. Ктесій як очевидець вирішив написати щось оригінальне, що розходилось з повідомленнями його попередників. Він критикував Гелланіка Мітіленського та Геродота, називаючи останнього «брехуном» і «байкарем», очевидно вважаючи останнього своїм головним «конкурентом» [72, с. 53]. Основною причиною цього антагонізму послужило честолюбство Ктесія, прагнення продемонструвати свою обізнаність у знанні Сходу, але чималу роль повинні були, відіграти і політичні симпатії Ктесія: на противагу проафінській позиції Геродота Ктесій був лаконофілом, про що неодноразово писав Плутарх [21, с. 506]. Цілком можливо, що Ктесій в Спарті був таким же офіційно визнаним істориком, як Геродот в Афінах, і повинен був подати «спартанську» версію «Історії» Геродота [72, с. 53].

Однак, як показує аналіз його текстів, саме цими авторами він найбільше і користувався, спотворюючи їх відомості. Ктесій іноді змінює імена дійових осіб, назви народів; події, розказані попередником в одному контексті, він переносить на інший [72, с. 53]. Ктесій не відрізнявся добросовісністю стосовно історичної інформації, до того ж постійно намагався виправити Геродота, доповнити його невідомими еллінам подробицями [100, с. 54].

Геродот, якого найбільше критикував Ктесій, виявився його головним джерелом, особливо в перській і мідійській (навіть список мідійських царів Ктесія є штучною видозміною того ж списку Геродота; цей факт встановлений ще на початку ХІХ ст., і з того часу є загальноновизнаним [48, с. 27]) частинах «Історії Персії». Можна навіть сказати, що в цих частинах Ктесій заново переписав «Історію» Геродота, суперечачи оригіналу майже у кожному пункті. Згадуваний Фотій, який конспектував перську частину твору Ктесія, свідчив про цю негативну залежність: в книгах з VII по XIII, де мова йшла про Кіра, Камбіза, Мага, Дарія і Ксеркса, Ктесій майже завжди

суперечить Геродоту і звинувачуючи його в брехні і вигадництві. Решта запозичень з Геродота наявні і в асирійській частині твору Ктесія [100, с. 54].

Подібну позицію по відношенню до Геродота позицію займав і лаконофільськи налаштований історик Феопомп. Незважаючи на те, він повністю засвоїв структуру твору Геродота (чисельні екскурси) і склав навіть «Короткий виклад історії Геродота», він піддав ніщивній критиці Геродота за симпатії до Афін, називаючи його «хвастуном і ошуканцем» (втім, в даному випадку йдеться про оцінку Марафонської битви, в якій Феопомп, безсумнівно, ближче до істини, ніж Геродот [62, с. 153]). Навпаки, афінофільськи налаштований Ефор поклав Геродота в основу свого опису греко-перських війн, лише супроводивши його виклад раціоналістичними примітками; при цьому він робить спеціальне застереження, щоб не подумали, що він належить до обвинувачів Геродота. «Ми говоримо про це докладно не стільки з бажання звинуватити Геродота, скільки бажаючи показати, що зазвичай розповіді про надприродне переважають перед істиною» [цит. за: 62, с. 153].

Цілком ймовірно, що твір Геродота міг служити важливим географічним джерелом при плануванні східного походу, як Філіпом, так і Олександром. На це може вказувати як Епітома вищезгаданого Феопомпа, складена головним чином, з ранніх книг Геродота, так і твори письменників – учасників цього походу. З них, перш за все, слід назвати Неарха, посланого Олександром на чолі флоту досліджувати водний шлях від Інду до Євфрату, пливучи вздовж берега Індійського океану. Результатом його плавання був складений ним «Опис Індії» [83, с. 418].

Про Неарха збереглася традиція як про правдивого і цілком надійного автора. Він описував те, що бачив без фантастичних перебільшень. Сліди серйозного використання твору Геродота у своєму описі Індії Неархом легко виявляються як у деталях, і у його спільному задумі. Неарх, який склав свій «Опис» близько 312 р., можливо, навіть використав іонійський діалект для

того, щоб підкреслити свій зв'язок з Геродотом [82, с. 179]. Найбільш відомим оповіданням Геродота у третій книзі про золотоносних мурах величиною з собаку [6, с. 164] цікавився і Неарх, хоча він підкреслює, що самих цих мурах ніколи не бачив, проте їх шкіри, схожі на шкіри пантер, приносили до македонського табору у великій кількості [82, с. 179]. Про цей сюжет Геродота дають добрий і докладний матеріал його коментатори. Оповідання історика, мабуть, являло собою поєднання справжньої індійської легенди з звичайною торгівлею шкірами пантер і золотом, яке, ймовірно, дійсно знаходили в золотоносному піску [82, с. 179].

В описі Неархом Індії можна зустріти й інші риси схожості з Геродотом. Це стосується повідомлення Неарха про індійський одяг. Безумовно, зразком для нього служила розповідь Геродота про лляний одяг єгиптян [6, с. 89]. Але особливо яскраво це виявляється у його повідомленні про затоплення індійської долини та пояснення цього літніми дощами, що викликають розливи річок Північної Індії та відкладення мулу, завдяки якому ґрунт ставав родючим, а також в описі Неархом флори та фауни у цьому районі. Безумовно, зразком для такого Неарху служив єгипетський логос Геродота [83, с. 418].

Іншим учасником походу Олександра був Мегасфен, якого іноді називають істориком македонського царя, хоча він був географом. Він кілька разів був послом Селевка Нікатора до індійського царя Чандрагупти. Мегасфен мав можливість близько ознайомитися з Індією і виклав свої дослідження або спостереження у творі «Індіка». Його робота з'явилася на початку III ст. до н.е. Писав Мегасфен свій твір, як він сам наголошує, на основі власних спостережень та відомостей, отриманих під час його подорожей, від індусів. Разом з тим, будучи добре начитаним, він також користувався матеріалом своїх попередників Геродота, Ктесія та Гекатея Абдерського, проте він віддавав перевагу творам Геродота і Гекатея аніж Ктесія. Геродот служив йому головним чином як джерело інформації, а під впливом Гекатея він розробив метод, форму та зміст своєї книги, давши

систематичну думку про індійську культуру, описавши у першій книзі її географію, флору, фауну та її мешканців, у другій книзі він виклав систему управління, звичаї та закони, у третій книзі охарактеризував загалом індійське суспільство та філософію і, нарешті, четвертій книзі – археологію, міфологію та історію. Але загалом можна відзначити, що як для Неарха, так і для Мегасфена геродотівська географія та етнографія Єгипту служили як взірцем викладу матеріалу, так і джерелом інформації [35, с. 143].

Хоча багато авторів еллінізму, як уже зазначалося, висловлювалися критично стосовно Геродота, проте були й ті, хто хоч і не сприймали його судження, але оцінювали його досить позитивно. До цих авторам можна віднести Гекатея з Абдер та Агатархіда.

Гекатей Абдерський жив у Єгипті в часи Птолемея I Сотера наприкінці IV-поч. III ст. до н. е. Він автор двох творів «Про Єгипет» та «Про гіперборейців». Деякі автори називають його «Єгипетську історію» «псевдоісторією» чи «етнографічною утопією», проте інші відносяться до нього більш виважено. Твір Гекатея «Про Єгипет» був одним з джерел Діодора Сицилійського у його першій книзі, в якій Діодор дав витяги з його твору, що містить повідомлення про релігію єгиптян [83, с. 418]. Робота Гекатея була послідовною логічною структурованою. Початок трактату складала археологія, потім слідувала передісторія, що включала теологію та міфологію, що в грецькому розумінні було нерозривно пов'язано і було відображенням ранньої історії, потім, можливо, слідували власне географічна частина роботи, що включала систематизований опис давньоєгипетських звичаїв [96, с. 38].

Гекатей спирався насамперед, як він сам стверджував, на власні дослідження та на інформацію, отриману від єгипетських жерців. Крім того, як він стверджував, мав доступ до офіційних єгипетських архівів. Однак ясно також, що він використав і роботи своїх попередників. І найінтенсивніше він черпав інформацію у Геродота, хоч і висловлював критичні зауваження на його адресу, відзначаючи його ненадійність. Тим не менш, розділ історії

Єгипту лише в незначній мірі відхиляється від Геродота. Раціоналізм Гекатея в оцінці як єгипетської, так і грецької релігії був зліпком з геродотівського, а якщо ширше, то з іонійського світогляду. І навіть у розділі про єгипетські звичаї, де Гекатей наполягає на власних перевагах, зрозуміло, що основою для нього були свідчення Геродота [82, с. 183].

Хоча Гекатей, можливо, знав якісь втрачені роботи IV ст. до н.е. про Єгипет, тим не менш, очевидно, що він вважав Геродота своїм найвидатнішим попередником. Поставивши за мету надати наукового характеру етнографічному опису, Гекатей претендував на те, щоб замінити Геродота, вважаючи його погляди надто легковажними, недостатньо науковими, які не відповідають вимогам його часу і новим підходам. Гекатей привніс у свій етнографічний опис ідею про ідеальну державу, вважаючи, що вона знайшла своє втілення в стародавньому Єгипті. Новий підхід Гекатея полягав у поєднанні геродотівського погляду, з одного боку, і неоплатонівської грецької філософії, пов'язаної з раціоналістичною позицією, з іншого. Хоча цей підхід став взірцем для письменників наступних двох століть, тим не менше, Гекатей не зміг зайняти місце Геродота чи хоча б стати рівнозначним йому [83, с. 421].

Письменником II ст. до н.е. людиною досить ерудованою, інтереси якої виходили далеко за рамки історії і географії, був Агатархид з Кніда, упорядник обширного компілятивного історичного трактату, що складався з 59 книг, в якому 10 книг присвячені історії Азії, а 49 книг – історії Європи. Його твори з історії і географії Єгипту служили одним з джерел Діодора. Другий його твір «Про Червоне море», під ім'ям якого він мав на увазі Перську затоку, збереглися лише частково завдяки витягам Фотія. Агатархид був відомий також і як філософ-перипатетик, запеклий ворог азіанізму. Тому він з великим пієтетом відносився до своїх попередників, письменників – представників класичної грецької думки. Він високо цінував Геродота, називаючи його «невтомним дослідником, який володів великим знаннями в галузі історії» [83, с. 421]. Це його зауваження особливо важливе, якщо

враховувати, що він, відкидаючи теорію Геродота про причини розливу Ніла, не звинувачував історика, але дискутував з ним [83, с. 421].

Не лише елліністичні автори, які впорядковували географічні та етнографічні описи, використали твір Геродота. Його, без сумніву, читав один з найвидатніших ранньоелліністичних політичних істориків Ієронім з Кардії (350-260 рр. до н.е.). Він був істориком часів Діадохів, будучи другом і соратником Евмена, а пізніше Антігона Одноокого і Деметрія Поліоркета. Праця Ієроніма, назва якої не збереглась, була головним джерелом Діодора в його XVIII-XX книгах, опис в яких доведений до кінця 302 р., Ієронім завершував свою працю смертю Пірра в 272 р. до н.е. Цікавою є думка Ієроніма про експедицію Антігона проти набатейських арабів в 312 р. Опис складений в дусі геродотівського логосу; в ньому розповіді про військові дії передував детальний опис звичаїв арабів [83, с. 421].

Тільки в кінці елліністичного періоду Геродота було відсунуто на задній план і його не вважали автором, достойним вивчення. Пояснення цьому явищу слід шукати у тих закономірних та об'єктивних процесах, які відбувалися в античному світі у II-I ст. до н.е. Це був період розквіту елліністичної цивілізації. Після розпаду імперії Олександра Македонського склалися елліністичні держави та ідея самодостатнього міста-держави з її соціально-економічними та політичними формами існування, а також полісним мисленням втрачала свою перевагу. Починаючи з II ст. до н.е., стали розширюватися взаємозв'язки та взаємозалежність історії та культури народів Європи та Азії. Ці процеси не могли не викликати появу нових теорій та напрямів в історіографії [95, с. 19].

Істориком цього часу, праця якого привернула увагу грекомовного та латиномовного читача, був Полібій, який зумів знайти цілком адекватну відповідь на виклики тогочасної доби. З його ім'ям пов'язане виникнення жанру загальної прагматичної історії [93, с. 76].

На період діяльності Полібія вже було накопичено величезний історичний матеріал, який недостатньо було описати у зрозумілій та

приємній для читання формі. Його слід було осмислити, систематизувати та дати йому пояснення. Тому Полібій звернувся до теорії історіописання. Заслуга його в тому, що він зібрав по крихтах багато суджень своїх попередників, починаючи з Геродота, що стосуються теорії історії як науки. Тому Полібія цілком можна визнати «батьком» філософії історії [67, с. 144].

Водночас Полібій, оцінюючи своїх попередників та сучасників, критично відносився до їхньої манери історичної розповіді. Він найчастіше називає тих авторів, недоліки яких вказує у своєму творі. У творі Полібія не збереглося скільки-небудь змістовних висловлювань про працю Геродота. Його ім'я зустрічається у зв'язку із згадкою про лівійський логос [23, с. 36].

У творі Полібія немає елементів того новелістичного стилю, що у чистому вигляді представлений Геродотом. Але це не виключає використання Полібієм низки художніх прийомів, властивих геродотівській формі викладу. Маються на увазі відступи або екскурси, що також зустрічаються у Полібія. Особливо важливим є його інтерес до географічних описів, які на відміну від Геродота є не тільки тлом, на якому розгортається історія, але є географічне середовище як найважливіший історіографічний фактор [82, с. 188], що дозволяє Полібію пояснювати як звичаї народів, так і їх суспільно-політичний устрій, їхні військові успіхи та невдачі [22, с. 48-50, 226].

Відродження геродотівської традиції пов'язане з іменами Посидонія з Апамеї (135-50 рр. до н.е.) та Діонісія Галікарнаського (30 р. до н.е. – 8 р. н.е.). Посидоній [67, с. 141], хоча й вважався продовжувачем Полібія, оскільки у своїй Історії, що складалася з 52 книг, він дав огляд історичних подій, починаючи з середини 140-х років. до н.е. і до 70-х рр. I ст. до н.е., тим не менш, його теоретичні основи праці дуже відрізнялися від концепції Полібія. Будучи учнем відомого філософа-стоїка Панеція, Посидоній став не тільки видатним філософом – представником цієї філософської школи, але й істориком. Тому він надав своєму історичному твору філософсько-стоїчне забарвлення. Фрагменти твору, що збереглися до наших днів і свідчення

авторів, для яких його праця служила джерелом (Діодор, Цицерон, Саллюстій та ін.), дають підставу вважати, що він розглядав історичні події крізь призму етико-філософських проблем людей і природи, людини та цивілізація. Він уявляв світ як «живий організм» [94, с. 173]. Його спосіб викладу матеріалу був близьким до геродотівської традиції, хоча Посидоній надавав неабияке значення і так званій «кінетичній історії» в дусі Фукидіда і Полібія [82, с. 189].

В епоху розквіту еллінізму на політичній арені виник Рим як могутня держава Західного Середземномор'я. Після успішних Пунічних війн, завоювань на Балканському півострові та в Азії Римська республіка вступила у внутрішньополітичну та соціально-економічну кризу, що вилився з 30-х рр. II до н.е. у тривалий період громадянських війн. Переможцем виявився Октавіан Август, який утвердив Pax Romana. Представники римської інтелектуальної еліти почали займатися розробкою моделі латинської літератури із закінченням громадянських воєн перед римським суспільством постало завдання відродження колишньої могутності та слави Стародавнього Риму. У зв'язку з цим виник інтерес до найдавнішої римської історії. Тому вплив грецької класичної історіографії знайшов у Римі цього часу цілком благодатний ґрунт. У цей період у римській інтелектуальній еліті частково, можливо, під впливом Полібія дуже великим авторитетом користувався Фукидід, і було чимало його імітаторів та шанувальників. Але головним чином Фукидід цікавив римлян як прагматичний і політичний історик. Він присвятив свою працю опису та поясненню сучасної для нього події Пелопоннеської війни, яка в уявленні римлян була цілком порівнянна з їхніми громадянськими війнами. Адже війна, яку греки вели між собою, як і громадянська війна у Римі супроводжувалася гострими соціальними та внутрішньополітичними конфліктами [83, с. 425].

Тому Саллюстій, Азійній Поліон, Кв. Елій Туберон належали якраз до тих представників римської інтелектуальної еліти, розквіт творчості яких припадав на період громадянських війн. У цій ситуації Діонісій

Галікарнаський – ревнитель аттичного класичного стилю – пише свої знамениті твори «Лист до Помпея» та «Про Фуکیدіда», в яких на противагу Фуکیدіду відроджує велич і славу Геродота.

Проте, критичне ставлення Діонісія Галікарнаського не зустріло підтримки ні у середовищі римської інтелектуальної еліти, ні в колах ревних захисників еллінізму та еллінізму. До них належав відомий біограф, філософ і мораліст Плутарх. Він виступив з суворою критикою Геродота [20]. Головні мотиви його критики полягали у наступному. Плутарх прагнув захистити славу доблесті грецьких політиків та держав, які брали участь у боротьбі за свободу, від «злісних випадів» Геродота, який, на думку Плутарха, не маючи патріотичних почуттів, звинувачував спартанців в егоїзмі та розважливості, вважав що аргосці, коринтяни і беотійці заслуговують на осуд, не приховував багатьох недоліків, властивих еллінам. В той же час варварів, проти яких грекам довелося воювати, як зауважує Плутарх, Геродот не розглядав як жорстоких та підступних ворогів. Навпаки, він високо оцінював їх пам'ятки, видатні діяння дії та багато їхніх звичаїв. Плутарх засуджував Геродота за те, що він байдуже, без осуду повідомляв про ганебні вчинки своїх героїв [53, с. 46].

Крім того, Плутарх прагнув спростувати несприятливі думки, висловлені «батьком» історії про коринфян і беотійських співгромадян знаменитого херонейця. Злослівність Геродота Плутарх пояснює тим, що історик був розчарований холодним прийомом, який влаштували йому коринтяни та беотійці. Критицизм Плутарха, таким чином, у більшості випадків є дрібним і недоречним. Він стосується скоріше особистості Геродота, ніж його мистецтва історіописання [91, с. 382].

В римському інтелектуальному середовищі в основу моделі латинської історичної прози з часів Августа були покладені принципи Фуکیدівського історіописання та спроба Діонісія Галікарнаського висунути на перше місце Геродота як зразок для наслідування, мабуть, не увінчалася успіхом. Щоправда, і за часів Августа лінія історіографії, що йшла від Геродота,

зовсім не була відкинута. Так, Амміан Марцеллін, посилаючись на грецького історика Тімагена Олександрійського епохи Августа, який вважався тоді дуже авторитетним письменником, знавцем етнографії Галлії, характеризував його як грека, якого старанність була навіть більш значущою, ніж мова, на якій він писав [2, с. 63].

Сам Амміан Марцеллін, автор IV ст., писав у грецькій манері, використовуючи традицію грецьких попередників Фукидіда та Полібія. Тому він заявляв, що «для розкриття істини він прагнув те, що дозволяв його вік побачити і зрозуміти сам або дізнатися, розпитуючи тих, хто був свідком і учасником подій» [2, с. 66-68].

Таким чином, Геродот не був забутий, і його продовжували вважати «класиком». Так, Павсаній, автор «Опису Еллади» «взяв собі за взірць “батька історії» Геродота, з його безхитрісним, але художнім способом викладу, якого свідомо наслідував» [55, с. 13]. Павсаній досить активно посилається на «батька» історії. Для прикладу наведемо наступні слова: «про все це детально і доволі ґрунтовно розповів Геродот, і я не маю на увазі писати про те, що вже було так добре сказано, лише додам, що я сам бачив ці статуї і приніс їм жертви так, як прийнято приносити жертви в Елевсині» [18, с. 173].

Деякі автори, такі як Лукіан, з поваги до Геродота навіть писали твори на іонійському діалекті. Ставлення Лукіана до Геродота чудово ілюструє фрагмент з його твору «Про дім»: «І ось, якщо хочете, я приведу вам свідком мудрого чоловіка, який, не зволікаючи, засвідчить, що, побачене набагато сильніше ніж почуте. Провіснику! Виклич тепер самого Геродота, Ліксового сина, галікарнасця... Ну от: оскільки з'явився на виклик, зробивши прекрасно, – хай виступить і свідчить. Вислухайте його: він буде говорити з вами, як завжди, плавною, іонічною мовою: «Найсправедливіше зволив слово вимовити цей чоловік, громадяни судді! Цілком покладіться на слова його, що славою більшою наділяють побачене, аніж почуте: бо вуху трапляється частіше брехати, ніж оку» [14, с. 58].

Кефаліон у своєму творі, що не дійшов до нас, викладав скорочену «Історію», починаючи з царювання Ніна та Семіраміді і закінчуючи Олександром Македонським. Як і у Геродота, його твір складався з 9 книг. Писав він також іонійським діалектом і в наслідування «батька» історії, назвав свої книги «Музами» [82, с. 192].

Загальновідомим є факт, що титул «батько історії» Геродоту присвоїв видатний римський оратор Марк Туллій Цицеорн [15, с. 90], але він же, зазначав, що знаходив в його творі «багаточисельні байки» [34, с. 126].

Отже, розглянуте нами відношення елліністичних авторів до Геродота свідчить про те, що, незалежно від от висловлюваної ними на адресу Геродота позитивної чи негативної оцінки, вони, безумовно, керувались ним, читаючи його працю в оригіналі чи користуючись ним з других рук. Вони використовували його не лише як джерело, але і як взірць для моделювання своїх текстів.

ВИСНОВКИ

Життя Геродота майже повністю співпало з т. зв. періодом «п'ятдесятиліття» – від вирішальних успіхів греків у боротьбі з персами до початку Пелопонеської війни (479-431 рр. до н. е.), – який і був власне часом розквіту класичної полісної цивілізації. Головну роль у становленні цієї цивілізації – її соціально-економічного укладу, політичних форм та ідеології – відіграли саме греко-перські війни (500-449 рр. до н. е.). У ході цього тривалого, майже півстолітнього конфлікту, Стародавня Греція, а разом із нею і вся західна цивілізація, відстояла перед східною деспотією право на власний, самостійний шлях розвитку, і ця перемога сприяла зростанню національної самосвідомості греків, а у зв'язку з цим і формуванню історії як науки. Геродот, який звернувся до опису цих великих війн, що завершувалися вже на його очах, не тільки сприяв перенесенню історичного інтересу з далекої міфологічної епохи на більш сучасну. Одночасно із зміною сюжету він надав історіописанню і такі необхідні йому предметність і достовірність, оскільки об'єктом його дослідження стали реальні політичні події, універсальність та ідейність, оскільки з'явилася можливість охоплення всього кола подій, що недавно відбулися і важливих для всього світу, у їхньому взаємозв'язку і під певним кутом зору; нарешті, художність, оскільки драматизм реальної історичної колізії природним чином сприяв вторгнення в історичну розповідь емоційного моменту, а разом з ним і прагнення етико-естетичного переосмислення того, що відбулося. Всі ці якості засвоюються історією – наукою, що почала формуватися завдяки перш за все завдяки знаковій праці Геродота, і це дає підстави називати його батьком історії.

Геродот був уродженцем малоазійського Галікарнасу – міста, що перебувало під різними етнокультурними впливів і бути галікарнасцем означало бути відкритим для всіх цих впливів. Дорієць за походженням, Геродот рано долучився до передової іонійської культури, а близькість, а

можливо, і спорідненість з карійцями природно пов'язували його зі світом азійського Сходу. Можна стверджувати, що завдяки своєму походженню Геродот був добре пристосований до ролі історика універсального плану, здатного охопити своїм поглядом і дорійців, і іонійців, і світ грецьких полісів, і світ Сходу.

Геродот належав до знатного і заможного роду, до якого належав відомий провидець і поет Паніасід, який прославився своїми спробами відродити жанр епічної поезії. На думку дослідників життєвого і творчого шляху Геродота, вихідним моментом у формуванні духовного образу майбутнього вченого і письменника було поєднання старовинних, успадкованих з мікенського часу, епічно-міфологічних традицій з новими культурними віяннями та інтересами. До цього також варто додати природну жвавість характеру, що спонукала Геродота звернутися до політичної діяльності. Багатство успадкованої від аристократичних предків культури, відкритість до нових духовних впливів, жвавий інтерес до політики і взагалі до всього оточуючого життя – це риси характеру Геродота, що визначили його виступ в якості творця сучасної, сповненої політичного і філософського сенсу історії.

Звертаючись до характеристики праці Геродота загалом, необхідно наголосити на тісному взаємозв'язку його тематичних, композиційних і стилістичних особливостей, чим по суті і пояснюється внутрішня єдність цього твору. У тому остаточному вигляді, який встиг надати йому сам автор, він постає перед нами як результат тривалих свідомих зусиль багато в чому вже досвідченого майстра. Твір Геродота, безумовно, має свою тему, і цією темою є цілком певний і важливий сюжет політичної історії – греко-перські війни, що розглядаються автором у більш загальному історичному контексті, в рамках споконвічного конфлікту між Європою та Азією, Заходом та Сходом. Цілком ймовірно, що ця тема виникла перед поглядом історика не відразу, що тривалий час, у тривалих своїх подорожах, він накопичував спостереження, робив нотатки і опрацьовував матеріал спочатку швидше у

вигляді оповідань про окремі країни і події, тобто у вигляді окремих нарисів змішаного історико-етнографічного характеру, як це було зазвичай у тодішніх письменників-логографів. Однак в «Історії» перед нами проступає названа головна історична тема – і в зачині, і в розсипаних всюди окремих репліках, і в основному змісті, – і цьому цілком відповідає витриманий у головних рисах план оповіді.

У схему твору Геродота, саму по собі досить складну та розгалужену, включені численні відступи та екскурси, які автор сам називає «додатками» і говорить про них, як про характерну ознаку своєї праці з самого початку. Завдяки цим відступам його праця містить величезне багатство матеріалу. Перед читачем постає великий світ давніх цивілізацій Сходу та Заходу, в який автор проникає з наївною та жадібною цікавістю іонійського грека, який намагається осмислити зі своєї еллінської точки зору все те, що він бачить та чує.

Викладені вище факти характеризують Геродота як старанного і добросовісного дослідника, проникливого і безумовно талановитого оповідача. Безумовно це не означає, що всі його повідомлення відповідали істині. Ці розбіжності з істиною траплялися не через недобросовісність чи умисну тенденційність у висвітленні подій, а через специфіку рівня тогочасних знань. Геродот стояв біля витоків формування своєрідних історіографічних канонів і в значній мірі він залежав від фольклорних методів формування сюжету твору. У різних народних оповіданнях дія одного не узгоджувалась з дією іншого, один і той же персонаж міг здійснювати взаємовиключні вчинки. Такі розбіжності не були усунуті Геродота, який записував несумісні епізоди, вірогідно отримані з різних джерел. Їх дослідник або не зміг їх узгодити між собою, чи не звернув увагу на розбіжності, що було властиво для авторів великих творів.

Незвичайне розмаїття відомостей, що відносяться до різних галузей життя людського суспільства, художність викладу, безліч оповідань, фантастичні деталі, почерпнуті автором з фольклору найрізноманітніших

народів давнини, – все це дуже рано накликало на Геродота звинувачення у спотворенні істини.

Безперечно, всі випадки проти Геродота та його критика більшістю елліністичних письменників свідчать про те, що в епоху еллінізму його «Історію» уважно читали. Це, перш за все, відноситься до ранньоелліністичних письменників. Порівняння їх описів з тим, що вони могли прочитати у Геродота, показує, що вони дивилися на світ його очима, прагнучи лише підмінити його інформацію своєю власною, але при цьому далеко не завжди надійною та достовірною. Описи Індії та Єгипту, здійснені елліністичними авторами та їх зіставлення з відповідними сюжетами у Геродота добре підтверджують це.

Розглянуте нами відношення елліністичних авторів до Геродота свідчить про те, що, незалежно від от висловлюваної ними на адресу Геродота позитивної чи негативної оцінки, вони, безумовно, керувались ним, читаючи його працю в оригіналі чи користуючись ним з других рук. Вони використовували його не лише як джерело, але і як взірць для моделювання своїх текстів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Авл Геллий. Аттические ночи. Книги XI-XX. – СПб.: Гуманитарная Академия, 2008. – 447 с.
2. Аммиан Марцеллин. Римская история. – М.: Ладомир, 2005. – 631 с.
3. Аристотель. Поэтика // Аристотель. Риторика. Поэтика. – М.: Лабиринт, 2000. – С. 149-180.
4. Аристотель. Риторика // Аристотель. Риторика. Поэтика. – М.: Лабиринт, 2000. – С. 5-148.
5. Аристофан. Богатство (Плутос) // Аристофан. Комедии. Фрагменты. – М.: Наука, 2000. – С. 772-844.
6. Геродот. Истории в девяти книгах. – К.: Наукова думка, 1993. – 574 с.
7. Гомер. Одиссея. – Харків: Фоліо, 2004. – 574 с.
8. Диодор Сицилийский. историческая библиотека. Книга XI, главы 37-84 // Антология источников по истории, культуре и религии Древней Греции. – СПб.: Алетейя, 2000. – С. 172-194.
9. Дионисий Галикарнасский. О соединении слов // Античные риторика. – М.: МГУ, 1978. – С. 167-221.
10. Дионисий Галикарнасский. О Фукидиде. Второе письмо к Аммею // Аристей. – 2014. – Вып. IX. [электронный ресурс] <http://simposium.ru/ru/book/export/html/13449>
11. Дионисий Галикарнасский. Письмо к Помпею // Античные риторика. – М.: МГУ, 1978. – С. 222-233.
12. Лукиан Самосатский. Геродот, или Аэций // Лукиан Самосатский. Сочинения. В 2 т. – Т. I. – СПб.: Алетейя, 2001. – С. 71-73.
13. Лукиан Самосатский. Как следует писать историю // Лукиан Самосатский. Сочинения. В 2 т. – Т. II. – СПб.: Алетейя, 2001. – С. 81-99.
14. Лукиан Самосатский. О доме // Лукиан Самосатский. Сочинения. В 2 т. – Т. I. – СПб.: Алетейя, 2001. – С. 53-60.

15. Марк Туллий Цицерон. О законах // Цицерон. Диалоги. – М.: Наука, 1966. – С. 89-149.
16. Надгробные эпитафии Симонида [приложение к статье: Харламова Н. О. Симонид Кеосский как ранний представитель гражданской лирики] // Город и государство в античном мире. – Л., 1987. – С. 167-177.
17. О возвышенном. – Л.: Наука, 1966. – 148 с.
18. Павсаний. Описание Эллады. В 2-х т. – Т. I. – М.: Ладомир, 2022. – 491 с.
19. Платон. Государство. – М.: Русайнс, 2015. – 324 с.
20. Плутарх. О злокозности Геродота // Лурье С. Я. Геродот. – М.-Л.: АН СССР, 1947. – С. 161-202.
21. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. в 2х т. – Т. II. – М.: Наука, 1994. – 672 с.
22. Полибий. Всеобщая история. Т. I. Кн. I-X. – М.: АСТ, 2004. – 762 с.
23. Полибий. Всеобщая история. Т. II. Кн. XI-XXXIX. – М.: АСТ, 2004. – 765 с.
24. Софокл. Антигона // Софокл. Трагедії. – К.: Дніпро, 1989. – С. 125-170.
25. Страбон. География. – М.: Наука, 1964. – 957 с.
26. Тацит. Анналы // Тацит Публий Корнелий. Анналы. Малые произведения. История. – М.: АСТ, Ладомир, 2003. – С. 5-423.
27. Троянский цикл: [Киприи] // Scriptorium: История древ. мира и сред. веков. – Минск, 2012. – № 1 (7). – С. 48-60.
28. Фукидид. История. – СПб.: Наука, Ювента, 1999. – 589 с.
29. Белов В. Геродот и надписи Ахеменидов (к постановке вопроса) // Ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Т. II. – М., 2007. – С. 193-196.
30. Білецький А. Передмова // Геродот. Історії в дев'яти книгах. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 5-13.

31. Болтенко М. Ф. Herodoteana // Матеріали з археології Північного Причорномор'я. – Вип. III. – Одеса, 1959. – С. 33-55.
32. Борухович В. Г. Историческая концепция египетского логоса Геродота // Античный мир и археология. – Саратов, 1972. – Вып. 1. – С. 66-77.
33. Борухович В. Г. Научное и литературное значение труда Геродота // Геродот. История в девяти книгах. – Л.: Наука, 1972. – С. 457-499.
34. Бузескул В. Введение в историю Греции. Обзор источников и очерк разработки греческой истории в XIX и в начале XX в. – СПб.: Издательский дом «Коло», 2005. – 672 с.
35. Бухарин М. Описание индийского государства в «Индики» Мегасфена // Вестник древней истории. – 1997. № 3. – С. 138-149.
36. Великанова Е., Данилов Е. Мифологические сюжеты в поэме Драконция «Похищение Елены» // Via in tempore. История. Политология. – 2011. – № 7. [электронный ресурс] Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/mifologicheskie-syuzhety-v-poeme-drakontsiya-pohischenie-elenu>
37. Гаспаров М. Неполнота и симметрия в «Истории» Геродота // ВДИ. – 1989. – № 2. – С. 117–122.
38. Гимадеев Р. А. Некоторые аспекты становления жанра греческой историографии: «Музы» Геродота. Автореферат дисс. канд. филол. наук. – М., 1995. – 16 с.
39. Гимадеев Р. А. Об одном элегическом фрагменте Софокла // Ранняя греческая лирика (миф, культ, мировоззрение, стиль). – СПб.: Алетейя, 1999. – С. 255-265.
40. Гринцер Н. П. Геродот как литературный критик // Шаги/Steps. – 2016. – Т. 2. – № 2-3. – С. 95-118.
41. Дандамаев М. А. Ахеменидская империя. Социально-административное устройство и культурные достижения. – СПб., 2014. – 392 с.

42. Дандамаев М. А. Политическая история ахеменидской державы. – М.: Наука, 1985. – 319 с.
43. Дандамаева М. «Национализм» в античности (Об отношении греков к варварам) // Антиковедение на рубеже тысячелетий: тез. докл. на конф. Российской ассоциации антиковедов. – М.: МГУ, 2000. — С. 33-38.
44. Джиджора Є. Концепція історії в античній історіографії // Діалог. Медіа-студії. – 2011. – № 12. – С. 203-211.
45. Доватур А. Повествовательный и научный стиль Геродота. – Л.: ЛГУ, 1957. – 204 с.
46. Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. – М.: Наука, 1982. – 455 с.
47. Домбровський О. Геродотова Скитія // Український історик. – 1988. – Ч. 1-4. – Т. 25. – С. 106-118.
48. Дьяконов И. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н. э. – М.–Л.: АН СССР, 1956. – 485 с.
49. Жебелев С. А. Творчество Фукидида // Фукидид. История. – СПб.: Наука, Ювента, 1999. – С. 428-471.
50. Исаева В. Античная Греция в зеркале риторики. Исократ. – М.: Наука, 1994. – 258 с.
51. Казанцева Г. В. К проблеме жанровых преемственных связей: Геродот и Плутарх // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Литературоведение, журналистика. – 2009. – № 3. – С. 38-44.
52. Каллистов Д. П., Очерки по истории Северного Причерноморья. – Л.: ЛГУ, 1949. – 288 с.
53. Киселов М. Історія та історична пам'ять: сфери перетину // Мультиверсум: філософський альманах. – 2020. – Вип. 2 (172). – Ч. 1. – С. 44-63.
54. Колінгвуд Р. Ідея історії. – К.: Основи, 1996. – 615 с.
55. Кондратьев С. Павсаний и его произведение // Павсаний. Описание Эллады. Т. I. – М.: Ладомир, 2002. – С. 12-18.

56. Кузнецова Т. И., Миллер Т. А. Античная эпическая историография. Геродот, Тит Ливий. – М.: Наука, 1984. – 211 с.
57. Куле К. СМИ в Древней Греции. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. — 256 с.
58. Кулишова О. В. Дельфийский оракул в системе античных межгосударственных отношений. – СПб.: Издательский Центр «Гуманитарная Академия», 2001. – 432 с.
59. Кулишова О. В. Пилейско-дельфийская амфикифия в «Истории» Геродота // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира. – 2005. – Вып. 4. – С. 105-114.
60. Кухарчик Ю. С. Особенности древнеперсидских царских надписей как исторических источников по истории Центральной Азии // Исторические и психолого-педагогические науки: сб. науч. статей. – Минск: РИВШ, 2021. – С. 252-262.
61. Лосев А. Ф. Античная философия истории. – М.: Наука, 1977. – 206 с.
62. Лурье С. Геродот. – М.-Л.: АН СССР, 1947. – 210 с.
63. Маринович Л. Возникновение и эволюция доктрины превосходства греков над варварами // Античная цивилизация и варвары. – М.: Наука, 2006. – С. 5-29.
64. Миллер Т. А. Ионийская проза VI – V вв. до н. э. // История всемирной литературы: В 8 томах. – М.: Наука, 1983. – Т. I. – С. 378-382.
65. Мочаліна А. Доля Креза за Геродотом: міф чи реальність? // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2015. – Вип., 15. – С. 7-14.
66. Мутных И. Идея провиденциализма у Геродота // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира. – Вып. 4. – СПб., 2005. – С. 373-382.
67. Немировский А. И. Рождение Клио: у истоков исторической мысли. – Воронеж, 1986. – 212 с.

- 68.Осипова О. Дионисий Галикарнасский об изложении древнейшей истории // Индоевропейское языкознание и классическая филология XXV (2). Материалы чтений, посвященных памяти профессора Иосифа Моисеевича Тронского. 21–23 июня 2021 г. – СПб., 2021. – С. 996-1002.
- 69.Осипова О. Интерпретация текста литературного произведения в трактате Дионисия Галикарнасского «О Фукидиде» // Проблемы истории, филологии, культуры. – 2015. – № 3 (49). – С. 22-29.
- 70.Осипова О. Посвятительные надписи в сочинениях Геродота, Фукидида и Диодора // Античный мир и археология. – Вып. 15. – Саратов, 2011. – С. 25-30.
- 71.Осипова О. В. Древнегреческие историки в риторических трактатах Дионисия Галикарнасского // Индоевропейское языкознание и классическая филология – XIII (чтения памяти И. М. Тронского). Материалы конференции. – СПб.: Наука, 2009. – С. 462–466.
- 72.Пьянков И. Ктесий как историк // Античная древность и средние века. – Свердловск, 1975. – Вып. 11. – С. 52-59.
- 73.Рунг Э. В. Подходы к обозначению и периодизации исторических событий в греческой историографии классического периода // Вестник РГГУ. Серия «Исторические науки». История. – 2010. – № 10 (53). – С. 11–30.
- 74.Самсоненко М. Етимологія імені «Геродот» // Manuscript: класична спадщина і сучасний літературний процес. Серія: філологія. – 2016. – Вип. 3. – С. 45-50.
- 75.Синицын А. Фронтон и финал: по поводу «заимствования» Геродотом у Фукидида принципа хронологического повествования // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VIII международной конференции (Харьков, 9–10 ноября 2012 г.). – Харьков, 2012. – С. 58.
- 76.Синицын А. Фукидид и Геродот, повлиявшие друг на друга? (по поводу одного «интересного нюанса») // Античный мир и археология. – Вып. 16. – Саратов, 2013. – С. 39-55.

- 77.Синицын А. А. Геродот, Софокл и египетские диковинки (Об одном историографическом мифе) // Античный мир и археология. – Вып. 12. – Саратов, 2006. – С. 363-405.
- 78.Скржинська М. Скіфія та еллінський світ Північного Причорномор'я в «Історії» Геродота // Археологія. – 1991. – № 1. – С. 33-46.
- 79.Скржинська М. Фольклор як історичне джерело розповіді Геродота про Скіфію // Україна в Центрально-Східній Європі: Зб. наук. пр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – Вип. 11. – С. 72-86.
- 80.Соболевский С. И. Геродот // История греческой литературы. Т. II. – М.: АН СССР, 1955. – С. 28-68.
- 81.Строгецкий В. Геродот и Алкмеониды // ВДИ. – 1977. – № 3. – С. 145-155.
- 82.Строгецкий В. Творцы древнегреческой историографии: в 3-х кн. Кн. 1: Отец истории Геродот. – М.: Флинта, 2016. – 461 с.
- 83.Строгецкий В. М. Геродот в оценке классической и эллинистической историографии // Мнемон: Исследования и публикации по истории античного мира. – 2010. – № 9. – С. 411-426.
- 84.Струве В. Хронология VI в. до н. э. в труде Геродота // Вестник древней истории. – 1952. – № 2. – С. 60-78
- 85.Суриков И. «Несвоевременный» Геродот (эпический прозаик между логографами и Фукидидом) // Вестник древней истории. – 2007. – № 1. – С. 143–151.
- 86.Суриков И. Λογογράφοι в труде Фукидида (I. 21. 1) и Геродот (Об одном малоизученном источнике раннегреческого историописания) // Вестник древней истории. – 2008. – № 2. – С. 25-37.
- 87.Суриков И. Геродот и египетские жрецы (к вопросу об «отце истории» как «отце лжи») // Исседон. – 2007. – 2007. – Т. IV. – С. 7-25.
- 88.Суриков И. Геродот, Филаиды и Алкмеониды (несколько слов о старой теме в связи с её нынешним состоянием) // Метаморфозы истории. – 2017. – Вып. 10. – С. 9-34.

- 89.Суриков И. Пространственные категории у древнейших греческих историков. I. Гекатей Милетский, «Европа» // Проблемы истории, филологии, культуры. – 2019. – № 3. – С. 53-71.
- 90.Суриков И. Путь как принцип жизни и мысли (Кое-что об основаниях географических представлений Геродота) // Древнейшие государства Восточной Европы. 2009: Трансконтинентальные и локальные пути как социокультурный феномен. – М.: Индрик, 2010. – С. 285-299.
- 91.Суриков И. Е. Геродот. Жизнь замечательных людей. – М.: Молодая гвардия, 2009. – 412 с.
- 92.Суриков И. Е. Зарождение древнегреческой исторической мысли и архаическая ионийская наука // Вестник РГГУ. Серия «Литературоведение. Языкознание. Культурология». – 2021. – № 4. – С. 10-29.
- 93.Суриков И. Е. Очерки об историописании в классической Греции. – М.: Языки славянских культур, 2011. – 504 с.
- 94.Тевзадзе Г. Универсальный синтез Посидония // Труды Тбилисского университета. – Т. 292. – 1989. – С. 172-175.
- 95.Томашевская М. Историческая проза античности // Историки античности. В 2-х т. – Т. I. – М.: Правда, 1989. – С. 5-29.
- 96.Томсинов В. Краткая история египтологии. – М.: Зерцало, Вече, 2004. – 320 с.
- 97.Фролов Э. Д. Публицистическая деятельность Исократы // ВДИ. – 1969. – № 2. – С. 200-220.
- 98.Фролов Э. Д. Факел Прометея. Очерки античной общественной мысли. – Л.: ЛГУ, 1981. – 159 с.
- 99.Чугунов А. Оракулы и сновидения в «Истории» Геродота // Новый век: человек, общество, история глазами молодых: Межвуз. сб. науч. тр. молодых ученых, аспирантов и студентов. – Вып. 17. – Саратов, 2018. – С. 7-14.

100. Шашлова Т. Источниковедческие замечания об одном сообщении Ктесия Книдского // Проблемы истории, филологии, культуры. – 2017. – № 1. – С. 50–57.
101. Яковенко Н. Вступ до історії. – К.: Критика, 2007. – 375 с.